

ΚΥΡΙΑΚΗ 5 ΙΟΥΛΙΟΥ 1998

2-31 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

- **Ταξίδι στα Κύθηρα.**
Η αλληγορία και η πραγματικότητα.
Της **Αννίτας Π. Παναρέτου**
- **«Κύθηρα νήσος και πόλις».**
Αρχαιολογικά ευρήματα και γραπτές μαρτυρίες.
Του **Ιωάννη Ε. Πετρόχειλου**
- **Βυζάντιο και Ενετοκρατία.**
Οι στενές σχέσεις με τη Σπάρτη – Μονεμβασιά και η ελληνοβενετική συνύπαρξη.
Της **Χρύσας Α. Μαλιτζού**
- **Οι τοιχογραφίες των Κυθήρων.**
Αρχαιολογία και τέχνη στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία.
Της **Ιωάννας Μπίθα**
- **Η μεσαιωνική Παλιόχωρα.**
Λιτή μορφή αμυντικού οικισμού, γεμάτη αυτοσεβασμό και διδάγματα για τον σύγχρονο άνθρωπο.
Του **Θεοδώρου Γ. Κουζούλη**
- **Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.**
Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία ταπεινά εντάσσονται αμονικά στο περιβάλλον.
Του **Χαράλαμпу Θ. Μπούρα**
- **Καλλιτεχνικοί θησαυροί.**
Η Συλλογή Έργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης στα Κύθηρα.
Της **Ελένης Γζίνη-Τσοφοπούλου**
- **Από τους Ενετούς στην Ενωση.**
Οι δυτικές κυριαρχίες στο νησί, ο Αγώνας του '21 και το Ριζοσπαστικό Κίνημα.
Του **Γεωργίου Ν. Λεονταίνη**
- **Τα πνευματικά Κύθηρα.**
Λόγιοι, ιστορικοί, λαογράφοι, επιστήμονες, εικαστικοί και στιχουργοί.
Του **Γ. Ν. Νικηφοράκη**
- **Οι φωτογράφοι των Κυθήρων.**
Του **Μαν. Π. Καλλιγέρου**
- **Ο κυθηραϊκός Τύπος.**
Του **Μαν. Π. Καλλιγέρου**
- **Κυθηριοί της Διασποράς.**
Οι κοινότητες ανά τον κόσμο και η προσφορά τους στο νησί.
Του **Ηλία Μαρσέλλου**
- **Τα Κύθηρα σήμερα.**
Τουρισμός, οικονομία, ανάπτυξη.
Του **Μαν. Π. Καλλιγέρου**
- **Η «γύρα» της Μυρτιδιώτισσας.**
Της **Ελένης Χάρου-Κοροναίου**

Εξώφυλλο: Η Χώρα, το Κάστρο και το Καψάλι (φωτ.: αρχείο εφημ. «ΚΥΘΗΡΑΪΚΑ»).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Το τοπίο δεν διατηρεί πια το ύψος του 1950. Το σημερινό Καψάλι θέλγει με μια ολότελα διαφορετική εικόνα γραφικότητας (φωτ.: Εμμανουήλ Φατσέας).

Ταξίδι στα Κύθηρα

Η αλληγορία και η πραγματικότητα

Της **Αννίτας Π. Παναρέτου**

συγγραφέως, διδάκτορος Φιλολογίας

ΥΠΑΡΧΟΥΝ μερικοί τόποι ανεξίτηλα σφραγισμένοι από την πανίσχυρη επίδραση του μύθου. Μέσα από διαδικασίες που δοκιμάζονται στο χρόνο και τον υπερβαίνουν, η ονομασία τους αποκτά μια δεύτερη σημασία, αλληγορική, που ανάγεται στο χώρο του ιδεατού. Τα Κύθηρα έγιναν ένας από αυτούς τους τόπους, χάρη στον Ησίοδο, που θέλησε εκεί τη γέννηση της Αφροδίτης. Η «Θεογονία» μας διδάσκει ότι η Γη, απηυδισμένη από όσα υπέμενε από τον Ουρανό, κάλεσε τα δώδεκα παιδιά τους να εκδικηθούν για λογαριασμό της.

Μόνο ο Κρόνος δέχτηκε και αφού παραμόνεψε τον πατέρα του, του απέκοψε τα γεννητικά όργανα και τα πέταξε στο πέλαγος, όπου και έπλεαν για πολύ καιρό. Λευκός αφρός σχηματιζόταν γύρω τους και όταν κάποτε πλησίασαν το νησί των Κυθήρων, μια κόρη αναδύθηκε από αυτόν. Η Ουράνια Αφροδίτη,

με αχώριστο σύντροφο τον Ερωτα, γεννήθηκε Κυθέρεια, προτού καταλήξει, Πάνδημη, στην Κύπρο.

Αφροδίτη – Ερωτας – Κύθηρα: μερικοί στίχοι του 7ου π.Χ. αιώνα και η αλληγορία έχει γεννηθεί. Με άλματα στο χρόνο και στο χώρο, πέρασε από την Ιταλία και βρέθηκε ακέραιη στη Γαλλία των αρχών του 18ου αιώνα, όπου ο Αντουάν Βατό, με τον

Επιμέλεια αφιερώματος:
Κ-ΣΤΗΣ ΛΙΟΝΤΗΣ

πίνακά του «Επιβίβαση για τα Κύθηρα» –δηλαδή επιβίβαση για έναν ιδεώδη τόπο ερωτικής γιορτής, όπως μαρτυρούν οι παχουλοί φτερωτοί έρωτες και τα ζευγάρια των αβρών εραστών–δρομολόγησε την περιπέτεια της παραπέρα εξέλιξής της, σε συμφωνία με τις ιδέες και το γενικότερο πνεύμα της εκάστοτε εποχής. Η εποχή του Βατό είναι, κυρίως, η εποχή του Διαφωτισμού.

Ετσι, αν και έγινε ενθουσιωδώς αποδεκτή από πολλούς σύγχρο-

νούς του, η αλληγορία αντιμετωπίστηκε από τους ορθολογιστές με περιφρόνηση και σκωπτικούς υπαινιγμούς, για να επιβιώσει, παρ' όλα αυτά, της απομυθοποίησης, όπως επιβίωσε και της οδυνηρής αποκάλυψης, που σημάδεψε τον δέκατο ένατο αιώνα: οι ξένοι περιηγητές που ταξιδεύουν στην Ελλάδα και στην εγγύς Ανατολή, στέλλουν στη Δύση την αληθινή εικόνα των Κυθήρων, μια εικόνα εγκατάλειψης και θλίψης, που θα επιφέρει την καθοριστική αλλοίωση της αλληγορίας, καθώς θα την απογυμνώσει από κάθε στοιχείο ανεμελιάς και τελικής ευτυχίας.

Τα Κύθηρα γίνονται τώρα ταυτόσημα με τον ανεκπλήρωτο έρωτα. Η διάψευση της εικόνας φέρνει και τη διάψευση του ονείρου και ο γαλλικός Συμβολισμός θα προσθέσει στον ανεκπλήρωτο έρωτα την αποτυχία αυτού τούτου του εγχειρήματος του ταξιδιού στα Κύθηρα, καθιστώντας το νησί έναν τόπο ιδανικό –όλο ξεκινάς, αλλά δεν φτάνεις.

Υστερα από μια πορεία που συ-

Αντουάν Βατό, «Επιβίβαση για τα Κύθηρα», π. 1718, (λάδι σε μουσαμά, 130x192 εκ., Βερολίνο). Η εικαστική παρέμβαση του Βατό υπήρξε καθοριστική για την εξέλιξη της αλληγορίας των Κυθήρων.

ντελέσθηκε μακριά από τη φυσική της κοιτίδα, η αλληγορία ξαναγύρισε, μεταλλαγμένη, στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπου Έλληνες νεοσυμβολιστές ποιητές τη διατήρησαν για λίγο όπως την παρέλαβαν από τους Γάλλους ομότεχνούς τους. Επηρεασμένη από τις ιστορικές θύελλες που συντάραξαν, στη συνέχεια, τη χώρα μας, η αλληγορία έχασε την ειδυλλιακή μακαριότητα του έρωτα, για να κρατήσει την αγωνία της διάψευσης. Εμεινε το ανέφικτο του ιδανικού. Από την αβάσταχτη ελαφρότητα του ροκοκό του Βατό, την αμφισβήτηση του Βολταίρου, τη σκεπτική αντιμετώπιση του Μποντλέρ και του Ουγκό, το λυρισμό του Βερλέν και του Ουράνη, το πέρασμα στο χώρο της μουσικής με το τραγούδι των Κατσαρού-Λυμπερόπουλου, ως την αποφασιστική εναποθέτηση του Θόδωρου Αγγελόπουλου στα δεδομένα της εποχής μας, η αλληγορία των Κυθήρων επέζησε και λειτουργεί ακόμα, ερήμην της σημερινής πραγματικότητας του νησιού, που τη γέννησε.

Σταυροδρόμια και χωνευτήρι

Χάρη στη γεωγραφική τους θέση, τα Κύθηρα –ή Τσιρίγο– της πραγματικότητας είναι ένας ιδιότυπος χώρος. Ανάμεσα στο Αιγαίο και το Ιόνιο, στην Πελοπόννησο και την

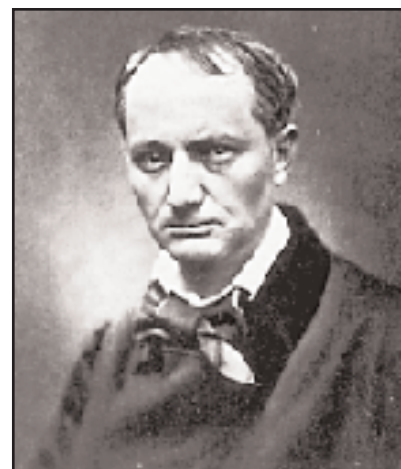
Κρήτη, αλλά χωρίς να ανήκουν πουθενά, έγιναν σταυροδρόμια και χωνευτήρι πολιτισμών, φιλόξενο καταφύγιο κουρσάρων, εποίκων, ασκητών και κατατρεγμένων. Το νησί διοχέτευσε τη γενναιοδωρή κληρονομιά του χρόνου στη δική του ανεξάρτητη, αυτοτελή φυσιογνωμία, ψηφοθετημένη τυπικά από όσα αποκαλούμε «αξιοθέατα» και ουσιαστικά από όλα εκείνα τα άξια να συγκινήσουν, που μετουσιώνουν τη φυσιογνωμία σε ψυχή.

Το τοπίο

Ψυχή των Κυθήρων είναι το ύψος του τοπίου μας. Ενα οροπέδιο διαγραμματισμένο από τραχιές ξερολιθιές που ανηφορίζει σε ψηλές κορυφές ή κατρακυλά στη θάλασσα απότομα, συχνά απειλητικά. Γκρεμίζεται σε βαθιές χαράδρες, στριφογυρίζει σε κρυφούς όρμους ή αναζητεί την εκτόνωση σε απλές παραλίες. Ξεδιπλώνει αναπάντεχα ανοίγματα στο πέλαγος ή αποκαλύπτει τα σπλάχνα του και προσκαλεί τον επισκέπτη στις σπηλιές του. Φιλοξενεί δεκάδες χωριά χωρίς να τα απομονώνει, το ένα χωριό αντικρίζει το άλλο, συνομιλούν, μοιράζονται την ελευθερία του ανοιχτού ορίζοντα. Ανακατεύει αμυγδαλιές, ελιές, σκίνα, ρεματιές με μυρτιές και νερά, δυτικά, το μικρό βασίλειο του πεύκου, το κάλλος της ποικίλης πελοποννη-

σιακής φύσης νοτιότερα και ανατολικά τη στεγνή λιτότητα των γυμνών λόφων, όπου οι μέλισσες επιτελούν αθέατες τα ηδύ έργα τους μέσα στα θυμάρια.

Ψυχή των Κυθήρων είναι οι μνημες τους, διάσπαρτες στο τοπίο. Τα απολιθώματα με τις αχιβάδες και το μινωικό ιερό κορυφής, δίπλα στο εκκλησάκι του Αη Γιώργη στο Βουνό· οι οίμωγες των αθών της Παλιόχωρας, που σφαγιάστηκαν ή σύρθηκαν στα σκλαβοπάζαρα από τον Μπαρμπαρόσσα· το κάστρο της Χώρας με τον αέρα να βουίζει

Σαρλ Μποντλέρ: το ποίημά του «Ένα ταξίδι για τα Κύθηρα», γραμμένο γύρω στα 1850, αποτελείται από 15 τετράστιχα, με έντονο συμβολικό και αλληγορικό χαρακτήρα.

στις τάπιες και το Καστέλλο του Αυλέμονα, στολίδι περισσότερο παρά φρούριο, παραδομένο στην ηδυπάθεια της θάλασσας· η σιωπή στα ερείπια της Κάτω Χώρας και η μεγάλη πέτρινη γέφυρα του Μάκφειλ, στο Λιβάδι, με κύριο λόγο ύπαρξης την περικοπή της απόστασης ως την ανυπόμονη ερωμένη· τα μοναστήρια – βίγλες και η δόξα της Μυρτιδιώτισσας.

Ψυχή των Κυθήρων είναι μια παράδοση αρχιτεκτονική με ετερόκλητα στοιχεία από τα Επτάνησα, την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες, μια γλώσσα τραγουδιστή, μπερδεμένη με ιταλικές παρεμφαρμένες λέξεις και ένα επίσης μπερδεμένο σύνολο δελεαστικών γεύσεων. Είναι τα βενετσιάνικα οικόσημα, το φοξ αγγλέ που χορεύεται ακόμα στα καλοκαιρινά πανηγύρια, το κυριακάτικο παζάρι του Ποταμού και οι θρύλοι για οπτασίες και θαύματα. Είναι, τέλος, οι άνθρωποι, κάποιοι άνθρωποι, Κυθήριοι και μη, που διακριτικά και χαμηλόφωνα, με τη δουλειά τους, με τη στάση τους, επιμένουν να αναζητούν και να συντηρούν το ήθος του τόπου.

Η αλληγορία και η πραγματικότητα παραπέμπουν σε εντελώς διαφορετικούς χώρους. Ακολουθώντας τις σωστές διαδρομές, η ψυχή των Κυθήρων οδηγεί στην αληθινή ταυτότητα και των δύο.

«Κύθηρα νήσος και πόλις»

Αρχαιολογικά ευρήματα και γραπτές μαρτυρίες από τους Μινωίτες έως τους Ρωμαίους

Του **Ιωάννη Ε. Πετρόχειλου**

Επίκ. Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας
στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Το τοπωνύμιο **Κύθηρα**, ανατολικής πιθανότατα προέλευσης, που απαντά σε αιγυπτιακή επιγραφή από το Kom el Hetan γύρω στο 1400 π.Χ. και ανιχνεύεται στους γλωσσικούς τύπους Ku-te-ra και Ku-te-ri-ja των μυκηναϊκών πινακίδων της Γραμμικής Β γραφής, επικράτησε και της μεταγενέστερης ονομασίας **Πορφυρίς** (ή **Πορφύρουσα**), η οποία δόθηκε στο νησί «διά το καλλίστας έχειν πορφύρας». Τις πρώιμες επαφές με τους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής υποδηλώνει η μαρτυρία του Ηροδότου σχετικά με την ίδρυση ιερού της Αφροδίτης Ουρανίας από τους Φοίνικες της Συρίας. Φαίνεται όμως ότι τα «ζάθεα» Κύθηρα εξαιτίας της καίριας θέσης τους για τη ναυσιπλοΐα καθίστανται τόπος ιερός ήδη από την περίοδο της λεγόμενης «μινωικής θαλασσοκρατίας».

Οστρακα αγγείων της πρώιμης εποχής του Χαλκού, πρωτοελλαδικά και πρωτομινωικά, αντιπροσωπεύουν τα αρχαιότερα τεκμήρια ανθρωπίνης παρουσίας από την 3η χιλιετία π.Χ., αν αυτό δεν είναι τυχαίο. Αφθονα σημάδια ζωής και πολιτισμού παρουσιάζονται πάντως από τη Μεσομινωική εποχή με την ίδρυση μινωικής αποικίας, μιας από τις πρωιμότερες στο Αιγαίο.

Οι Μινωίτες από την Κρήτη εγκαταστάθηκαν στη νότια παραλία του κόλπου του Αυλέμονα, στη θέση Καστρί, εκεί όπου προϋπήρχε εγκατάσταση μινωικού εμπορίου. Τα ίχνη τους αποκάλυψε πριν από τριάντα πέντε χρόνια η σκαπάνη της

Τα πρώτα σημαντικά ευρήματα που έκαναν γνωστές τις επαφές των Κυθήρων με τη μινωική Κρήτη και τη μυκηναϊκή Ελλάδα της 2ης χιλιετίας π.Χ. ανακαλύπτονται το 1914 κατά την ανασκαφή σπηλαιώδους τάφου στη θέση Λιονής που διενήργησε ο κυθηραϊκής καταγωγής Εφορος των Αρχαιοτήτων Βαλέριος Στάης. Στη φωτογραφία Υστερομινωικός ασκός με διακόσμηση «εναλασσόμενου ρυθμού» (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, φέρνοντας στο φως τα λείψανα τριών λιθόκτιστων οικιών και πλήθος κινητά ευρήματα. Κατά την περίοδο ακμής (MM III – YM IB) το ποσοστό εισηγμένων κρητικών αγγείων εμφανίζεται αρκετά υψηλό, ενώ στη σύγχρονη τοπική κεραμική περιλαμβάνονται και απομιμήσεις λιθινών και μεταλλικών αντικειμένων μινωικής τέχνης. Σημαντικές πληροφορίες για το βιοτικό επίπεδο, τις ταφικές συνήθειες και τις λαϊκές θρησκευτικές εκδηλώσεις των Μινωιτών κατοίκων του οικισμού στο Καστρί αντλούμε επίσης από τα κτερίσματα των θαλαμοειδών τάφων στην παρακείμενη τοποθεσία

Βόθωνας, καθώς και από τα πολυάριθμα αφιερώματα –κυρίως χάλκινα ειδώλια λατρευτών, ακέραια ή τμήματα, σπονδικά αγγεία και λιθοτεχνήματα– του Ιερού Κορυφής στον **Αγίο Γιώργη στο Βουνό** που ερευνήθηκε πρόσφατα με συστηματική ανασκαφή.

Μυκηναίοι

Τους Μινωίτες οικιστές στο Καστρί διαδέχονται στις αρχές του 14ου αιώνα π.Χ. Μυκηναίοι άποικοι από την Πελοπόννησο, όπως φανερώνουν τα κατάλοιπα οικημάτων της Υστεροελλαδικής III περιόδου στην ίδια θέση. Η εξαπλώση των Μυκηναίων μετά την υποχώρηση του μινωικού στοιχείου πιστοποιείται, εξάλλου, από την παρουσία χαρακτηριστικής κεραμικής και σε άλλα επίκαιρα σημεία του νησιού: στην περιοχή του **Καραβά**, στην κορυφή του βουνού **Μερμηγκάρης** (σπήλαιο Καταφυγάδι) και σε έναν γήλοφο στον **Βύθουλα** που αντικρίζει τη χερσόνησο του Μαλέα. Τάφοι μυκηναϊκοί έχουν αποκαλυφθεί επίσης και στα νότια Κύθηρα, στα βορειοδυτικά της σημερινής πρωτεύουσας. Τα αρχαιολογικά ευρήματα της 2ης χιλιετίας αντανακλούν τις πολύ στενές σχέσεις με τη δυτική Κρήτη και τη νότια Πελοπόννησο, ιδιαίτερα τη Λακωνία, ενώ έχει επισημανθεί από τους ειδικούς ο ρόλος του νησιού στη διακίνηση πολιτιστικών προϊόντων. Είναι δε χαρακτηριστικό στην παράδοση του κράτους του Μηριόνη, όπως τη διηγείται ο ποιητής της Ιλιάδας (Κ 261κε), ότι η περίφημη περικεφαλαία δόθηκε στον Κρητικό Μό-

λο από έναν Κυθήριο, τον ήρωα Αμφιδάμαντα· μεταβιβάστηκε δηλαδή από την ηπειρωτική Ελλάδα στην Κρήτη μέσω Κυθήρων.

Στην παραθαλάσσια περιοχή της Παλιόπολης, στην ίδια περίπου τοποθεσία όπου εκτεινόταν ο προϊστορικός οικισμός, εντοπίζεται η ομηρική **Σκάνδεια**, «πόλισμα επί των λιμένων» κατά τον Θουκυδίδη, επίγειο της ομώνυμης πόλης του νησιού. Ο παράλιος τόπος προσφέρεται για την ανάπτυξη παραγωγικών δραστηριοτήτων και δεν είναι τυχαίο ότι η κατοίκηση υπήρξε συνεχής από την προϊστορική εποχή έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στο Καστρί, δοκιμαστικές τομές σε μικρή απόσταση από την ακτή έφεραν στο φως οστρακα αττικών και λακωνικών αγγείων του ύστερου 5ου αιώνα π.Χ. Αλλά για τον εντοπισμό της πόλινης υπάρχουν και άλλες ενδείξεις από τυχαία επιφανειακά ευρήματα, στα οποία περιλαμβάνονται αρχιτεκτονικά μέλη και λίθοι ενεπίγραφοι.

Ως προς τη γεωμορφολογία της περιοχής πρέπει να σημειωθεί ότι σημαντικό κομμάτι της παραλίας και ιδιαίτερα το Καστρί έχει υποστεί εκτεταμένη διάβρωση εξαιτίας της ιδιοσυστασίας του εδάφους, ενώ είναι εμφανείς στα σωζόμενα λείψανα παλαιοχριστιανικής νεκρόπολης οι καταστροφικές συνέπειες ισχυρού σεισμού που έπληξε το νησί το 1798. Εντυπωσιακές αλλαγές του φυσικού τοπίου, οφειλόμενες σε έντονη σεισμική δράση, παρατηρούνται επίσης στην τοποθεσία **Γωνία**, ανατολικά του χωριού Μητάτα, όπου κατά τον περασμένο αιώνα (περίοδος αγγλοκρατίας) είχαν επισημανθεί λείψανα αρχαιοτήτων.

Κύθηρα δε η πόλις

Κύριο οικιστικό κέντρο του νησιού στους ιστορικούς χρόνους, όπως προκύπτει από τις ελάχιστες γραπτές πηγές και τα αρχαιολογικά ευρήματα, υπήρξε η ομώνυμη πόλη. Σε αντίθεση με την παραλιακή Σκάνδεια, η πόλη Κύθηρα ήταν μεσόγεια «αναβάντι από Σκανδεΐας στάδια ως δέκα». Η θέση της αναγνωρίζεται σ' έναν βουνώδη λόφο που οι κάτοικοι του νησιού ήδη από τον 17ο αιώνα ονομάζουν **Παλιόκαστρο**. Η σχετικά ισόπεδη κορυφή του (υψόμ. 323 μ.) η οποία αναφέρεται και σαν ακρόπολη, είναι εξαιρετικά πετρώδης και δεν προσφέρεται για οικιστική εγκατάσταση. Η αρχαία πόλη είχε καταλάβει την ομαλή έκταση προς τα νότια της κορυφής, όπως υποδηλώνουν τα ορατά σε πολλά σημεία λείψανα κτιρίων και αναλημματικών τοίχων,

Τμήμα αρχαίου τείχους στη δυσπρόσιτη βόρεια πλευρά του Παλιόκαστρου, ο λεγόμενος «Πλατύς Τοίχος», όπως τον είχαν ονοματίσει οι παλαιότεροι αγροδίαιτοι κάτοικοι της περιοχής. Σώζεται σε ύψος 2.50 μ. και πάχος 2 έως 2.50 μ. (Αρχείο Ι.Ε. Πετρόχειλου).

τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και κυρίως τα λαξεύματα. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του βουνού σώζονται τμήματα ισχυρού τείχους που συμπλήρωνε σε πολλά σημεία τη φυσική οχύρωση των βράχων. Με πρόσθετες κατασκευές ήταν ενισχυμένη η νότια απόληξη του στη χαμηλότερη κορυφή Βίγλα (παρατηρητήριο), απ' όπου ελέγχεται οπτικά ο κάμπος της Παλιόπολης με τους γύρω λοφίσκους και η θαλάσσια περιοχή προς την Κρήτη. Η αναγνώριση των θέσεων της Σκάνδειας και των Κυθήρων στις παραπάνω τοποθεσίες φαίνεται να συμφωνεί με τις τοπογραφικές ενδείξεις που παρέχονται από τον Θουκυδίδη (IV, 53-54) στην εξιστόρηση της άλωσης της πόλης από τους Αθηναίους το 424 π.Χ. Άλλες πληροφορίες αρχαιολογικού χαρακτήρα για την πόλη Κύθηρα από τους αρχαίους συγγραφείς δεν έχουν διασωθεί, εκτός βέβαια από τη μοναδική μνεία των τειχών της στα Ελληνικά του Ξενοφώντος. Ο Αθηναίος ιστοριογράφος εκθέτοντας τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο νησί το 394/3 π.Χ. μετά την προσόρμιση του περσικού στόλου στον **Φοινικούντα**, μνημονεύει την «επισκευή του τείχους των Κυθηρίων» από τον Κόωνα. Ανάμεσα στις αρχαίες επιγραφές από το Παλιόκαστρο η προ πολλού γνωστή αφιερωτική επιγραφή του Ονασιπόλιδος (IG V1 938) παρέχει τη μοναδική μαρτυρία για το γυμνάσιο (γυμναστήριο) και τα μέρη του: το πυριατήριο και το κονιστήριο.

Το 1993 η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία μου ανέθεσε τη διεξαγωγή επιφανειακής έρευνας στο Παλιόκαστρο, η οποία συνεχίστηκε το 1997 από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας) με την οικονομική ενίσχυση του ιδρύματος. Κατά τη διάρκεια των ερευνητικών εργασιών περισυνελέγησαν από την περιοχή πολυάριθμα και ποικίλα επιφανειακά ευρήματα (κεραμική, λίθινα σκεύη, θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων, θραύσματα ενεπίγραφα κ.ά.), τα οποία αντιπροσωπεύουν διαφορετικές εποχές, κυρίως όμως την ελληνοιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Ανάμεσα στα αντικείμενα που εισάγονταν στο νησί ξεχωρίζουν τα λίθινα από λακωνικό πορφυρίτη, το γνωστό ερυθρό μάρμαρο του Ταινάρου, το οποίο σύμφωνα με τις ενδείξεις χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή αγγείων και έργων γλυπτικής.

Αρχαίες λατρείες

Σχολιάζοντας με λίγες μόνο λέξεις την τοπογραφία των δύο πόλεων του νησιού, ο περιηγητής Πausανίας μνημονεύει το αρχαιότατο ιερό της Αφροδίτης. Όμως, παρά τις επίμονες αναζητήσεις πολλών ερευνητών με πρωτοπόρο τον H. Schliemann, ο οποίος δημοσίευσε και σχετικό άρθρο σε γερμανικό περιοδικό μετά την επίσκεψή του στα Κύθηρα το 1887, η ακριβής θέση του ιερού της Κυθε-

Πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαία κτίρια χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό στην εκκλησία του Αγίου Κοσμά στο Παλιόκαστρο. Στη φωτογραφία αρχαϊκό δωρικό κιονόκρανο ενός από τους τέσσερις κίονες που υποβαστάζουν την καμάρα της εκκλησίας (φωτ.: Ι.Ε. Πετρόχειλου).

ρείας παραμένει άγνωστη. Διαδεδομένη ήταν επίσης και η λατρεία των Διοσκούρων, όπως φανερώνει ένα τυχαίο εύρημα του περασμένου αιώνα, και αυτό από το Παλιόκαστρο: το αναθηματικό ανάγλυφο που αφιέρωσε σύμφωνα με την επιγραφή «Μένανδρος αρμοστήρ Τυνδαρίδαις». Κάτω από την επιγραφή απεικονίζονται μετωπικοί οι Διόσκουροι, όρθιοι, με πίλο στο κεφάλι, στηρίζοντας υψωμένο τον δεξιό βραχίονα στο δόρυ. Το συγκεκριμένο ανάγλυφο με βάση τα εικονογραφικά στοιχεία μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη ελληνιστική περίοδο (1ος αι. π.Χ.), αλλά η εισαγωγή της κατεξοχήν λακωνικής λατρείας ανάγεται πιθανότατα στους αρχαϊκούς χρόνους. Την πρωιμότερη διάδοσή της κάνει πιθανή η γειτνίαση των Κυθήρων με

τη Λακωνική, η υπαγωγή τους στη σπαρτιατική επικράτεια από τον 6ο αιώνα π.χ. και βέβαια το γεγονός ότι οι κάτοικοι ήταν περίοικοι Λακεδαιμόνιοι. Λαϊκές δοξασίες, αν όχι κάποια ηρωολατρεία από το μακρινό παρελθόν, απηχούν ίσως οι τοπικοί θρύλοι για το «ανάκτορο του Μενελάου» και τα «μέγαρα της Ελένης» που άκουσαν από τους εξηγητές των επιχωρίων και κατέγραψαν, περαστικοί από το νησί, ξένοι ταξιδιώτες του 16ου αιώνα και μεταγενέστεροι «φιλόφρονες» Ευρωπαίοι.

Ιδιοκτησία των Ευρυκλειδών

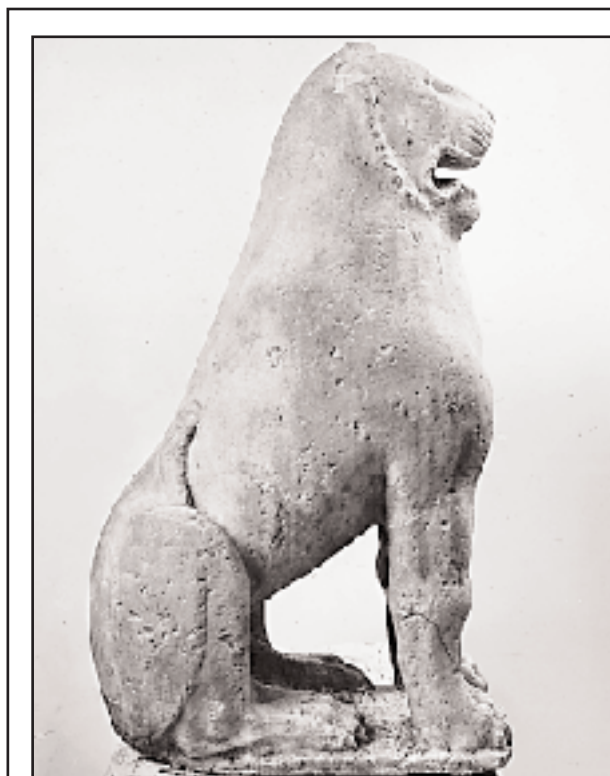
Με το ιερατείο των Διοσκούρων συνδεόταν η οικογένεια των Ευρυκλειδών της Σπάρτης, οι οποίοι ε-

ξουσίαζαν το νησί των Κυθήρων ως «κτήσιν ιδίαν» μετά την παραχώρησή του στους Σπαρτιάτες από τον Οκταβιανό Αύγουστο, το 21 π.Χ. Αποδέκτης της αυτοκρατορικής δωρεάς ήταν στην πραγματικότητα, όχι οι Σπαρτιάτες, αλλά ο περιβόητος Λάκων, Ευρυκλής Λαχάρου, φίλος και συμπολεμιστής του Αυγούστου στη ναυμαχία του Ακτίου.

Για τους πλούσιους Ευρυκλειδες η κατοχή των Κυθήρων είχε ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο επειδή διέθεταν σημαντική περιουσία στο νησί, αλλά γιατί είχαν υπό τον έλεγχό τους και την εκμετάλλευση της πορφύρας.

Χρήσιμα στοιχεία για τον τελευταίο απόγονο της δυναστείας παρέχει μία επιγραφή από τα Κύθηρα προς τιμήν του Τραϊανού, η οποία, όπως άλλες αρχαιότητες του νησιού, δεν διέφυγε τη διαρπαγή. Ο ενεπίγραφος λίθος (IG, V1, 380) μαρτυρεί την ανάθεση ανδριάντα στον αυτοκράτορα Τραϊανό επί Γ. Ιουλιού Ευρυκλέους Ηρκλανού, «κηδεμόνος της πόλεως» των Κυθήρων. Ο Σπαρτιάτης Ευρυκλής Ηρκλανός είχε γίνει μέλος της ρωμαϊκής Συγκλήτου και ως αρχιερέας των Σεβαστών συνετέλεσε στην αναδιοργάνωση της αυτοκρατορικής λατρείας. Ο ίδιος υποστήριξε την αναβίωση του παλαιού θεσμού του Κυθηροδίκη (διοικητή του νησιού) και είναι αυτός που κληροδότησε τα Κύθηρα στον Αδριανό. Τελικά η κληροδοτημένη οικογενειακή κτήση των Ευρυκλειδών δωρήθηκε από τον αυτοκράτορα στην πόλη της Σπάρτης, το 136 μ.Χ.

Σημείωση των ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΩΝ: Για την πρόσφατη ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε ο αρχαιολόγος καθηγητής Γιάννης Σακελλαράκης στον Άγιο Γεώργιο Κυθήρων υπάσχει εκτενές δημοσίευμα στο αφιέρωμα των ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΩΝ «Ανασκαφές στα Επτάνησα» (26 Ιανουαρίου 1997).

Ο «Λέοντας των Κυθήρων». 6ος π.Χ. αιώνας. Εύρημα των αρχών του 19ου αιώνα, πιθανόν από το Παλιόκαστρο (Μουσείο Κυθήρων).

Το Αρχαιολογικό Μουσείο

Από το 1979 η Αρχαιολογική Συλλογή Κυθήρων στεγάζεται στις δύο μικρές αίθουσες –μία μόνο είναι επισκέψιμη– του κτιρίου που παραχώρησε για Μουσείο ο Κυθηραϊκός Σύνδεσμος στη Χώρα. Η συλλογή περιλαμβάνει αξιόλογα δείγματα προϊστορικών αγγείων, της μινωικής και μυκηναϊκής περιόδου, κυρίως από την Παλιόπολη, μαρμάρινα γλυπτά, κεραμική, και επιγραφές των ιστορικών χρόνων, καθώς και νομίσματα.

Η συλλογή εμπλουτίζεται ολοένα με νέα ευρήματα από τις αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιούνται σε διάφορες τοποθεσίες τα τελευταία χρόνια. Όμως στο μικρό Μουσείο υπάρχει σοβαρό πρόβλημα χώρου. Και η έλλειψη αυτή οδηγεί συχνά στη μεταφορά των αρχαιολογικών ευρημάτων εκτός Κυθήρων, όπως συνέβη με τα εντυπωσιακά ευρήματα της πρόσφατης ανασκαφής στον Άγιο Γεώργιο, που «φιλοξενούνται» –άγνωστο για πόσο ακόμη– στο Μουσείο του Πειραιά.

Είναι ανάγκη λοιπόν τα Κύθηρα να αποκτήσουν ένα σύγχρονο μουσείο, αντάξιο της πλούσιας, όπως αποδεικνύεται, πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου.

Βυζάντιο και Ενετοκρατία

Οι στενές σχέσεις με Σπάρτη – Μονεμβασιά και η ελληνοβενετική συνύπαρξη

Της **Χρύσας Α. Μαλιτζού**

Διευθύντριας του Ελληνικού Ινστιτούτου
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας

ΦΗΜΙΣΜΕΝΟ στην αρχαιότητα ως τόπος λατρείας της Κυθέρειας Αφροδίτης, το νησί στα μεσαιωνικά χρόνια μαρτυρείται εκτεθειμένο συχνά σε επιδρομές ή κατά περιόδους ακατοίκητο. Οι σεισμοί, παρά την απουσία σχετικών ειδήσεων, πρέπει να ήταν από τις βασικές αιτίες εγκατάλειψης και ερήμωσης. Δεν είναι τυχαίο ότι το θαύμα της τομής του βράχου που μνημονεύεται στο συναξάρι της Αγίας Ελέσας, τοπικής αγίας του νησιού, χρονολογείται το 375, έτος κατά το οποίο μεγάλος σεισμός έπληξε την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Σύμφωνα με το συναξάρι, η Ελέσα, κόρη του ειδωλόατρη Ελλαδίου από την Πελοπόννησο, είχε ασπασθεί τον χριστιανισμό και είχε έλθει στα έρημα Κύθηρα για να μονάσει. Όταν ο πατέρας της έμαθε πως είχε φύγει, πήγε κι αυτός στο νησί, με σκοπό να την πείσει να επιστρέψει. Συναντώντας την άρνησή της, την κρέμασε από τα μαλλιά σε κερατόδενδρο και άρχισε να τη λιθοβολεί. Εγινε όμως θαύμα, σχίστηκε ο βράχος και η αγία πέρασε από την άλλη μεριά, χωρίς ωστόσο να γλυτώσει τελικά από τον πατέρα της που την κυνήγησε και την αποκεφάλισε. Από τότε ευσεβείς χριστιανοί συνέρρεαν στο νησί για να προσκυνήσουν το μαρτυρικό λείψανο, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί με τον καιρό εκεί οικισμός.

Βυζαντινή περίοδος

Χάρη στα αρχαιολογικά ευρήματα (νομίσματα και κεραμική) που έφερε στο φως η συστηματική ανασκαφή στο Καστρί, γνωρίζουμε ότι ο χώρος ήταν κατοικημένος στον 6ο και 7ο αιώνα. Στην κορυφή του λοφίσκου σώζονται τείχη βυζαντινής οχύρωσης, ενώ στη δυτική πλαγιά αποκαλύφθηκαν κτίσματα της Ιουστινιάνειας περιόδου. Δυο εκκλησίες στη γύρω περιοχή χρονολογούνται στον 7ο αιώνα: των Αγίων Αναργύρων (Αγίου Κοσμά) και του Αγίου Παντελεήμονος. Στον ναό, πάλι, του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό ανήκει μωσαϊκό δάπεδο (παλαιότερου ναού) που χρονολογείται στον 7ο αιώνα. Την ίδια περίοδο πρέπει να είχε κτιστεί και ο ναός των Αγίων Σεργίου και Βάκχου που μνημονεύεται στο βίο του Αγίου Θεοδώρου.

Στα μέσα του 7ου αιώνα ο οικισμός του Καστριού εγκαταλείφθηκε. Οι σλαβικές και αραβικές επιδρομές κατά τους λεγόμενους σκοτεινούς χρόνους ανάγκασαν τους κατοίκους των νοτιότερων ελληνικών επαρχιών να φύγουν από τις επικίνδυνες παραθαλάσσιες εστίες τους και να ζη-

Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κυθέρων, Κάστρο Χώρας. Μετά τον πόλεμο το πολύτιμο αρχαιολογικό υλικό της περιόδου κυρίως της βενετοκρατίας που σώζεται στο αρχείο είχε εγκαταλειφθεί από εγκληματική αδιαφορία και άγνοια στην καταστρεπτική μαγιά του χρόνου. Χάρη στις αποστολές που πραγματοποίησε στο Κάστρο, από το 1972, η Χρύσα Μαλιτζού, στο πλαίσιο των εργασιών του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, το αρχείο διασφαλίστηκε από φθορές και απώλειες, ενώ ταξινομήθηκαν και καταλογογραφήθηκαν σημαντικές αρχαιολογικές σειρές.

Μία από τις αίθουσες του αρχείου στη διάρκεια των εργασιών ταξινόμησης της αρχαιολογικής ύλης.

τήσουν ασφάλεια σε ορεινές ή άλλες λιγότερο εκτεθειμένες σε εχθρικές επιθέσεις περιοχές. Με την αραβική, αργότερα, κατάκτηση της Κρήτης, οι βραχώδεις ακτές του ερημωμένου νησιού χρησιμοποιήθηκαν από τους Σαρακηνούς ως ορμητήρια για τις επιδρομές τους. Κρυμμένοι στους δυσπρόσιτους όρμους, οι Αραβες της Κρήτης, επιχειρούσαν από κει επιθέσεις εναντίον των περαστικών πλοίων.

Ο Άγιος Θεόδωρος

Γεννημένος στην Κορώνη, ο Άγιος Θεόδωρος, μετέπειτα πολιούχος του νησιού, είχε έλθει από τη Μονεμβασιά για να ασκητέψει στα έρημα Κύθηρα στο διάστημα της βασιλείας του Ρωμανού Α' Λεκαπηνού. Εμεινε στο νησί έναν περίπου χρόνο, κατοικώντας στον εγκαταλελειμμένο ναό των Αγίων Σεργίου και Βάκχου, βασανίζοντας το σώμα του και τρώγοντας χαρούπια (κεράτια). Λίγο καιρό μετά το θάνατό του (πιθανότατα το 922), ναύτες περαστικοί βρήκαν άταφο το λείψανό του έξω από την εκκλησία και μερικά χρόνια αργότερα κυνηγοί που είχαν έλθει από τη Μονεμβασιά έθαψαν το σκήνωμα στο εσωτερικό του ναού. Αγνωστο πότε ακριβώς, κοντά στον τάφο του αγίου ιδρύθηκε από Μονεμβασιώτες μοναστήρι αφιερωμένο στη μνήμη του.

Σχέσεις με Σπάρτη και Μονεμβαοία

Με την ανάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά, το 961, η πειρατική απειλή απομακρύνθηκε από τη γύρω θαλάσσια περιοχή. Τότε πρέπει να σημειώθηκε ο νέος εποικισμός των Κυθήρων. Οι σχέσεις με τη Σπάρτη πρέπει να ήταν στενές, γιατί στον «δεσπότη της Σπάρτης», τοπικό προφανώς άρχοντα, προσέφυγαν οι κάτοικοι, ζητώντας την παρέμβασή του, προκειμένου να απαλλαγούν από τον τοπάρχη που αυθαιρετούσε εις βάρος τους. Αργότερα, τις τελευταίες πιθανότατα δεκαετίες του 12ου αιώνα, το νησί παραχωρήθηκε σε μέλος της μονεμβασιώτικης οικογένειας των Ευδαιμονογιάννηδων. Στο διάστημα της αρχής των Μονεμβασιωτών διοικητών, τα Κύθηρα φαίνεται πως γνώρισαν περίοδο ηρεμίας. Τότε άρχισε πιθανότατα να κτίζεται και ο οχυρωμένος οικισμός του Αγίου Δημητρίου, η σημερινή Παλιόχωρα, με τις πολυάριθμες εκκλησίες - 365 σύμφωνα με τον θρύλο, μια για κάθε ημέρα του χρόνου.

Βενετική περίοδος

Το 1238, ο Νικόλαος Ευδαιμονογιάννης, ακολουθώντας προφανώς ρεαλιστική πολιτική, φαίνεται πως προτίμησε, αντί να διακινδυνεύσει να χάσει τις κυθηραϊκές κτήσεις του που έβλεπε πως αργά ή γρήγορα θα περνούσαν στην κυριαρχία των Βενετών, να παντρεύσει την κόρη του με τον Βενετό φεουδάρχη της Κρήτης Μάρκο Βενιέρ, παραχωρώντας του ως προίκα το νησί. Με τον ελληνοβενετικό αυτό γάμο εγκαινιάζεται η περίοδος της λατινοκρατίας στο νησί.

Η ξένη κυριαρχία φαίνεται πως ήταν στα πρώτα χρόνια ονομαστική. Οι Βενιέρ προτιμούσαν να κατοικούν στην Κρήτη, όπου είχαν τα φέουδά τους και οι Ευδαιμονογιάννηδες συνέχιζαν να ελέγχουν τα κυθηραϊκά πράγματα. Ομως, μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο, Μονεμβασιώτες

Παλιόχωρα. Η βυζαντινή πολιτεία, με οικήματα και εκκλησίες, που καταστράφηκε από τον Μπαρμπαρόσα (φωτ.: Κ. Λιόντης).

με επικεφαλής μέλη της οικογένειας των Νοταράδων, ενεργώντας το 1275 στο πλαίσιο της αντιλατινικής πολιτικής του αυτοκράτορα που αποσκοπούσε στην επαναφορά κάτω από τον βυζαντινό έλεγχο των εδαφών που είχαν περιέλθει στους Λατίνους, επέτυχαν να εκδιώξουν τους Βενιέρ από τα Κύθηρα. Το νησί περιήλθε τότε στη δικαιοδοσία τριών τοπικών αρχόντων, μεταξύ των οποίων ο ένας πρέπει να ήταν ο πρωτεργάτης αυτής της επιχείρησης, Παύλος Νοταράς. Ομως, όταν ο πόλεμος ανάμεσα στη Βενετία και το Βυζάντιο έληξε και η βενετική κυριαρχία αναγνωρίστηκε στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, οι Νοταράδες αποσύρθηκαν και οι εκδιωχθέντες Βενιέρ επανήλθαν στην εξουσία.

Στις βενετικές πηγές τα Κύθηρα εμφανίζονται συνεχώς ως φτωχά και

με λιγοστό πληθυσμό. Το 1470 το νησί αριθμούσε 500 μόνον κατοίκους, ενώ τον επόμενο αιώνα ο πληθυσμός αυξάνεται σε 2.000 έως 4.000 άτομα, για να φτάσει να αριθμεί κατά τα τελευταία χρόνια της βενετοκρατίας 7.500 περίπου ψυχές.

Οι τέσσερις αδελφοί Γαβριήλ, Βαρθολομαίος, Πέτρος και Νικόλαος Βενιέρ μοίρασαν την κτήση τους σε 24 κλήρους, λαμβάνοντας ο καθένας απ' αυτούς έξι. Με τη φεουδαρχική αυτή οργάνωση οι κάτοικοι ενσωματώθηκαν στην τάξη των παροίκων με άμεση εξάρτηση από τη γη των κυρίων τους. Το 1363, η Βενετία με αφορμή τη συμμετοχή των Βενιέρ στην επανάσταση των φεουδαρχών της Κρήτης εναντίον της μητρόπολης, τη γνωστή ως αποστασία του Αγίου Τίτου, αφού κατέστειλε το κίνημα, κήρυξε έκπτωτη την οικογένεια, θέτοντας το νησί κάτω από τον άμεσο έλεγχό της. Τα Κύθηρα παρέμειναν κάτω από τη σημαία του Αγίου Μάρκου ως την κατάλυση της Βενετικής Δημοκρατίας το 1797 (εκτός από ένα βραχύ χρονικό διάστημα τουρκικής κατοχής στα χρόνια 1715-1718).

Διοικητική και κοινωνική οργάνωση

Το νησί στη διάρκεια της βενετικής κατοχής ήταν χωρισμένο σε πέντε διοικητικές περιοχές: Φορτέτζα-Βούργος (Κάστρο-Χώρα), Λιβάδι, Καστρισιάνικα, Ποταμός, Μυλοπόταμος. Ως τα μέσα του 16ου αιώνα τρία ήταν τα φρούρια στα Κύθηρα: του Αγίου Δημητρίου, του Καφαλιού και του Μυλοπόταμου. Το κάστρο του Αγίου Δημητρίου που αγκάλιαζε τον βυζαντινό οικισμό των Ευδαιμονογιάννηδων καταστράφηκε το 1537 στη διάρκεια της επιδρομής του Μπαρμπαρόσα. Το κάστρο εγκατα-

λείφθηκε και οι κάτοικοι το ονόμασαν «Παλιόχωρα», τοπωνύμιο με το οποίο είναι γνωστό ως σήμερα. Μετά την καταστροφή του οχυρωμένου οικισμού του Αγίου Δημητρίου, το κάστρο του Καφαλιού απέκτησε σπουδαιότητα· εκεί άλλωστε ήταν και η έδρα της διοίκησης (του καστελλάνου στην αρχή και αργότερα, από το 1502, του Προνοητή). Το κάστρο, τέλος, του Μυλοποτάμου, λόγω της θέσης του στο κέντρο των Κυθήρων, ήταν το ασφαλέστερο.

Δύο ήταν οι κοινωνικές τάξεις στο νησί, οι χωρικοί (*popolani*) και οι αστοί (*cittadini*). Η απουσία τοπικών αρχόντων είχε ως αποτέλεσμα οι αστοί να επιτύχουν από τις βενετικές αρχές την καθιέρωση κλειστού αριθμού των μελών του συμβουλίου τους, γεγονός που σήμαινε την επίσημη από τη Βενετία αναγνώριση της τάξης τους.

Με τον τρόπο αυτό συγκροτήθηκε η πρώτη τάξη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των Κυθήρων. Εκτός από τους *popolani* και τους *cittadini*, στις απογραφές πληθυσμού του 18ου αιώνα καταγράφονται οι ιερωμένοι που ήταν συγκεντρωμένοι οι περισσότεροι στο Λιβάδι. Ο ορθόδοξος κλήρος, ασκώντας επιρροή στους κατοίκους που παρέμειναν προσηλωμένοι στις παραδόσεις τους, διατήρησε στη διάρκεια της ξένης κατοχής των κοινωνική του δύναμη. Πολλοί άλλωστε από τους ιερείς ασκούσαν το επάγγελμα του νοταρίου, όπως δείχνουν τα πολυάριθμα νοταριακά πρωτόκολλα που έχουν σωθεί από την εποχή εκείνη.

Ελληνοβενετική συνύπαρξη

Με την πάροδο του χρόνου οι Βενετοί που ήλθαν να ριζώσουν
Συνέχεια στην 8η σελίδα

Η μονή του Αγίου Θεοδώρου. Ιδρύθηκε από Μονεμβασιώτες, αφιερωμένη στη μνήμη του μετέπειτα πολιούχου του νησιού.

Συνέχεια από την 7η σελίδα

στο νησί δέχθηκαν την επίδραση του φυσικού και ανθρώπινου περιβάλλοντος. Εύγλωττο δείγμα της ειρηνικής συμβίωσης ανάμεσα στο ντόπιο και το ξένο στοιχείο στα Κύθηρα είναι το περιστατικό που περιγράφει στο χρονικό του ο μοναχός Χειλάς. Όταν ήλθε στο νησί, γράφει ο Χειλάς ο μισέρ Μπλάζιος Βενιέρ (1424-1449), πήγε να προσκυνήσει τον Άγιο Θεόδωρο γιατί είχε ακούσει πως έκανε θαύματα. Στο μοναστήρι συνάντησε τον ηγούμενο, θείο του συντάκτη του χρονικού, *εγνωρίσθησαν, συνεκάθησαν, συνομίλησαν γέροντες όντες και οι δύο ηγαπήθησαν εις υπερβολήν και οι δύο σφόδρα*. Φαίνεται ότι ο Βενετός φεουδάρχης φιλοκλήσιος και φιλομόναχος καθώς ήταν, δέχθηκε την επίδραση που ασκούσε στους κατοίκους η λατρεία του τοπικού αγίου, γιατί όπως σημειώνει ο Χειλάς, αποφάσισε να απαλλάξει το μοναστήρι από το φεουδαρχικό τέλος που του είχαν επιβάλει τα προηγούμενα χρόνια οι Βενιέρ. Η περιγραφή αυτού του περιστατικού μπορεί να είναι απλοϊκή, οι δεσμοί ωστόσο που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στον Βενετό καθολικό φεουδάρχη και τον ορθόδοξο ηγούμενο του μοναστηριού του Αγίου Θεοδώρου είναι δηλωτικοί της θρησκευτικής προσέγγισης των δύο ετερόδοξων στοιχείων. Οι πολυάριθμες άλλωστε ορθόδοξες εκκλησίες που ανεγείρονται, ανοικοδομούνται ή διακοσμούνται στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά τεκμήρια του ισχυρού θρησκευτικού φρονήματος του ντόπιου πληθυσμού. Η μακρόχρονη από την άλλη μεριά βενετική παρουσία στο νησί μοιραία οδήγούσε στη σύγκλιση συνηθειών και παραδόσεων. Δεν ξενίζει έτσι το γεγονός ούτε ότι σε εικόνα που βρισκόταν στον ναό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στο Κάστρο, του 18ου αιώνα, υπάρχει πλάι στην παράσταση του Αγίου Ρόκκου αυτή του Αγίου Θεοδώρου ούτε πάλι ότι σε ορθόδοξους κτητορικούς ναούς συναντούμε εντοιχισμένα οικοσχημα που φανερώνουν την υιοθέτηση από την πλευρά των κατοίκων ενός διαδεδομένου στη δύση συρμού.

Πρόσφυγες

Τα Κύθηρα σ' όλη τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας παρέμειναν τόπος *ανιάρως, λιμώδης, πετρώδης και διψώδης*. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί ανήκουν στον αρχιεπίσκοπο Μονεμβασίας, Μητροφάνη και περιέχονται στην επιστολή που έστειλε στους Μονεμβασιώτες, όταν η πόλη τους παραδόθηκε, το 1549, στους Τούρκους.

Στην επιστολή αυτή, που αποτελεί ένα είδος θρήνου για την πτώση της πόλης, ο ιεράρχης παρότρυνε τους Μονεμβασιώτες να μην εκπατριστούν στα Κύθηρα, επειδή όχι μόνο το νησί ήταν άγονο και φτωχό, αλλά επειδή συγχρόνως κινδύνευαν να περιέλθουν στην τάξη των παροίκων.

Σχεδιάγραμμα των οχυρώσεων της Χώρας σε βενετικό κατάστιχο που βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας.

Κάτω Χώρα Μυλοποτάμου. Ο «Λέων του Αγίου Μάρκου», σύμβολο της ενετικής κυριαρχίας, διατηρείται και δεσπόζει πάνω από την είσοδο του βενετσιάνικου φρουρίου (φωτ.: Ρένα Ανδρεάδη).

Βενετική σφραγίδα δουκικού εγγράφου.

Αν, ωστόσο, τα Κύθηρα, «ο φανός ή το μάτι της Κρήτης», όπως εύστοχα αποκαλείται το νησί σε βενετικό έγγραφο, δεν είχαν κριθεί πρόσφορα για να φιλοξενήσουν τους πρόσφυγες Μονεμβασιώτες, δέχθηκαν ένα περίπου αιώνα αργότερα, μετά την τουρκική κατάκτηση πρώτα των Χανίων και ύστερα του Χάνδακα, πολλές προσφυγικές κρητικές οικογένειες που είτε ρίζωσαν από τότε στον τόπο, επηρεάζοντας με την παρουσία τους ποικίλους τομείς της κυθηραϊκής κοινωνίας, είτε, πάλι, προωθήθηκαν από κει στην Ζάκυνθο και την Κέρκυρα.

Ανάμεσα στους πρόσφυγες που από την Κρήτη, αναζητώντας καλύτερη τύχη, μετακινήθηκαν στη φτωχή κρηθαϊκή γη ήταν ο Φραγκίσκος Σαλαμών και η γυναίκα του Ανεζίνα Ποδοκάτορα, οι πρόγονοι με άλλα λόγια του εθνικού ποιητή Διονυσίου Σολωμού.

Σημείωση: Το κείμενο συντάχθηκε με βάση την εισαγωγή στην έκδοση: Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, *Ενρετήριο Βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, Αθήνα 1997.

Οικοσχημα της οικογένειας Καλούπτη.

Οι τοιχογραφίες των Κυθήρων

Αρχαιολογία και τέχνη στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία του νησιού

Της **Ιωάννας Μπίθα**

Αρχαιολόγος – Ερευνήτριας στην Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης

Στο Δάσκαλό μας **Μανόλη Χατζηδάκη**
15 Νοεμβρίου 1909-1 Μαρτίου 1998

ΓΙΑ τα βυζαντινά Κύθηρα οι πηγές δεν είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικές. Περισσότερες είναι οι πληροφορίες που προσφέρουν οι αρχαιολογικές πηγές για την περίοδο της βενετοκρατίας, δηλαδή από τον 13ο αιώνα και περισσότερο από τον 14ο αιώνα και εξής. Οι πληροφορίες που έχουμε για την περίοδο πριν από τη βενετική κατάκτηση είναι περιορισμένες, τα δε αρχαιολογικά τεκμήρια ελάχιστα.

Σημαντικότερες μαρτυρίες οι εκκλησίες που «αποτελούν μοναδικά τεκμήρια για τη βυζαντινή περίοδο του 7ου-15ου αιώνα με τα στοιχεία που παρέχουν, πρώτα με την ύπαρξή τους σε ορισμένη θέση και σε ορισμένο αριθμό και έπειτα σε πολλά άλλα επίπεδα. Με ονόματα κτητόρων και με την απεικόνισή τους, ζωντανών ή νεκρών, με τις προτιμήσεις σε ορισμένα θέματα, με το βαθμό της αγραμματοσύνης τους, με την ποιότητα και τις τεχνικές ιδιότητες των έργων που μαρτυρούν επικοινωνίες, επαφές και εξάρτηση από μεγαλύτερα κέντρα», αναφέρει ο Μανόλης Χατζηδάκης στην Εισαγωγή του βιβλίου «Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Κυθήρων».

Πρώιμη περίοδος

Από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο έχουν εντοπισθεί μαρτυρίες οικιστικής παρουσίας στην Παλιόπολη, περιοχή κοντά στον Αυλαίμονα, στη θέση Καστρί όπου τοποθετείται και η αρχαία πόλη Σκάνδεια: υπολείμματα από βυζαντινές οχυρώσεις του 6ου αιώνα, ένα νόμισμα του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β' (348-361) και κυρίως η μεγάλη ημικυλινδρική αψίδα με τα δύο δίλοβα ισουΐψη παράθυρα από το ναό του Αγίου Παντελεήμονα που βρίσκεται σε απόσταση 1 km από την παραλία της Παλιόπολης. Το σωζόμενο ιερό του Αγίου Παντελεήμονα ήταν μέρος από μια αρχικά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με σύνθρονο του τέλους του 7ου αιώνα που θα δέσποζε στην περιοχή.

Ο χώρος της Παλιόπολης και του Παλιόκαστρου, που απλώνεται στην έρημη σήμερα πλαγιά του βουνού πάνω από αυτήν, δεν θα πρέπει να εγκαταλείφθηκε γρήγορα και εντοπίζονται στην κορυφή του λοφίσκου τμήματα βυζαντινής οχύρωσης και υπολείμματα από ιουστινιάνεια κτίσματα στη δυτική πλευρά. Στο Παλιόκαστρο σώ-

Οι προφήτες **Δαβίδ και Μωυσής** και ανάμεσά τους **σταυρός βλαστοφόρος**. Τοιχογραφία στα τέλη του 10ου αρχές 11ου αιώνα από το μέτωπο της αψίδας στον **Αγιο Ανδρέα** στο **Λιβάδι**. Η γραμμική και λιτή τεχνοτροπία μαζί με την αγάπη για τα διάλιθα κοσμήματα χαρακτηρίζουν την τέχνη επαρχιακών μνημείων της εποχής (φωτ.: Βελισσάριος Βουτσάς).

ζεται σήμερα ο ναός του Αγίου Κοσμά, ψευδοτρικλιτος μονοκάμαρος ναός, κτισμένος με αρχαίο υλικό από την περιοχή, όπως οι κίονες με τα δωρικά κιονόκρανα της κιονοστοιχίας του, που προέρχονται από αρχαίο ναό του 6ου αιώνα π.Χ. Η χρήση αρχαίου υλικού αποτελεί πάγια τακτική στη βυζαντινή εποχή, στην περίπτωση μας όμως εδώ φανερώνει και μια διατήρηση και συνέχιση της ιερότητας του χώρου με το μανδύα τώρα του χριστιανισμού.

Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει στην κορυφή του βουνού Αγίου Γεωργίου ή Βουνό, επάνω από τον Αυλαίμονα. Στο χώρο αυτό κατά τις ανασκαφές του μινωικού ιερού κορυφής από τους Γιάννη και Εφη Σακελλαράκη ανακαλύφθηκαν ερείπια πρωτοβυζαντινού οικισμού και νομίσματα των αυτοκρατόρων Ηρακλείου (610-642) και του διαδόχου του Κωνσταντίνου Β' (643-668). Εδώ, δίπλα στο ιερό κορυφής, μέσα στο ναό του Αγίου Γεωργίου σώθηκε ψηφιδωτό δάπεδο του 7ου αιώνα, γνωστό ήδη από τον 19ο αιώνα. Το ψηφιδωτό, μικρό τμήμα μεγάλης σύνθεσης, παριστάνει σκηνή κυνηγιού, όπου μέσα σε ένα πολυπληθές και ανήσυχο τοπίο με άγρια ζώα του δάσους, πάνθηρες, λιοντάρια, άγρια βόδια, πέρδικες, ένας άρχοντας καβαλάρης τοξεύει άγριο θηρίο, χαμένο σήμερα. Τη σύνθεση συμπληρώνουν άλλος κυνηγός, ερωτιδέας σε κυκλική κλιματίδα, περιστέρια. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε παρά ότι σε αυτό το σημείο το μινωικό ιερό κορυφής θα είχε δώσει τη θέση του σε ένα χριστιανικό ναό διατηρώντας τη

θρησκευτική σημασία του χώρου. Ο σημερινός ναός του Αγίου Γεωργίου (και ο διπλάνος του της Παναγίας ή του Αγίου Νικολάου) με τις λίγες μεταβυζαντινές τοιχογραφίες που διατηρεί, θα αποτελεί με τη σειρά του τη συνέχεια του πρώιμου βυζαντινού ναού, από τον οποίο σώζεται μόνον η χαρακτηριστικά μεγάλη ημικυλινδρική αψίδα.

Από αυτή την πρώιμη εποχή έχουμε άλλη μια μαρτυρία, μάλιστα πρωιμότερη, οικιστικής παρουσίας. Στο Β. μέρος του νησιού, στο εύπορο και σημαντικό κεφαλαχώρι, τον Ποταμό, σώζονται, σήμερα αποκολλημένα, τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου του α' μισού του 6ου αιώνα με γεωμετρικά και φυτικά θέματα.

Φωλιά των Αγαρηνών

Στους επόμενους αιώνες, δηλαδή από τον 8ο έως τα τέλη του 10ου αι. δεν έχουμε καμιά μαρτυρία κατοίκησης. Τα Κύθηρα ακολουθούν τη μοίρα των υπόλοιπων νησιών του Αιγαίου που εγκαταλείπονται κάτω από τον ασφυκτικό κλοιό των άγριων αραβικών επιδρομών. Από τον βίο του τοπικού Αγίου Θεοδώρου, που ασκήτευσε και πέθανε στα Κύθηρα στις 12 Μαΐου 922, μαθαίνουμε ότι το νησί ήταν *φωλεός των αθέων Αγαρηνών* και γι' αυτό ήταν *έρημα και αοίκητα*. Χρησίμευαν μόνον ως τόπος κυνηγιού από τους γείτονες Μονεμβασιώτες. Μετά την απομάκρυνση του αραβικού κινδύνου με την ανάκτηση της Κρήτης από τους Βυζαντινούς το 961 (από το Νικηφόρο Φωκά), θα ξεκίνησε ο νέος εποικισμός των Κυθήρων, πιθανόν

με κατοίκους από τη γειτονική ακτή της Πελοποννήσου, με την οποία πάντα οι Κυθηριοί είχαν στενές σχέσεις. Σύμφωνα με μεταγενέστερο βενετικό Χρονικό του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου, αιώνα πρώτος οικισμός ήταν ο Άγιος Γεώργιος της Κολοκυθιάς, αταύτιστος ακόμα. Δεν θα άργησε να οργανωθεί η κοινωνία των Κυθήρων, που λόγω γεωγραφικής θέσης μεταξύ Πελοποννήσου και Κρήτης, αλλά και στο δρόμο Ανατολής και Δύσης αποτελούσε καιρική κτήση για τον έλεγχο του Αιγαίου. Αυτό τεκμαίρεται από την ύπαρξη οργανωμένης Επισκοπής, ήδη από το 1110 όπως μας πληροφορεί παρασελίδια σημείωση χειρογράφου έτος θανάτου του επισκόπου Κυθήρων Θεοκτίστου.

Πρώτη φάση

Τις σπουδαιότερες μαρτυρίες για την εποχή όμως μας προσφέρουν οι πολλές βυζαντινές εκκλησίες που σώζονται στα Κύθηρα. Από τα τέλη του 10ου –αρχές 11ου αιώνα, χρονολογείται η πρώτη οικοδομική και τοιχογραφική φάση του ναού του Αγίου Ανδρέα στο Λιβάδι. Προφήτες ημίσωμοι με γραμμικά και λιτά χαρακτηριστικά που φορούν διάλιθα μαργαριτοκόσμητα ενδύματα εικονίζονται μέσα σε ανάλογης πολυτέλειας πλαίσια στο μέτωπο της αψίδας του ιερού. Από την ίδια ζωγραφική φάση, ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία του νησιού, μια και είναι μοναδική, προέρχονται και οι απολεπισμένες τοιχογραφίες στην Πρόθεση που εικονί-

Συνέχεια στην 10η σελίδα

Συνέχεια από την 9η σελίδα

ζουν ημίσωμους διακόνους, ολόσωμους ιεράρχες και τον αρχάγγελο Μιχαήλ, όλοι σε τεχνοτροπία που δεν είναι ξένη σε επαρχιακά μνημεία της εποχής.

Κατά τον υπόλοιπο 11 και το 12ο αιώνα δεν καταγράφεται κανένα μνημείο, όσα δε παλαιότερα είχαν τοποθετηθεί στο 12ο αιώνα οι τελευταίες έρευνες τα έχουν μετατοπίσει στο 13ο αιώνα. Η απουσία μνημείων δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ναοί και ενδεχομένως κάποιες μονές, που κατερειπώθηκαν σε περίοδο λιτότητας, και τα λείψανα αυτής της περιόδου μπορεί να κρύβονται σε μερικές από τις σωζόμενες εκκλησίες όπου διαπιστώνονται «ίχνη από παλαιότερο στρώμα», αναφέρει ο Μανόλης Χατζηδάκης.

Κτιίζουν και ζωγραφίζουν

Ο 13ος αιώνας είναι μια σημαντική εποχή για την ιστορία των Κυθέρων. Την κυριαρχία του τοπικού δεσπότη Γεώργιου Παχύ έχει αντικαταστήσει η κυριαρχία της μονεμβασιώτικης οικογένειας των Ευδαιμονογιάννηδων, η οποία και παραδίδει το 1238 ως προικίων τα Κύθηρα στον νέο κυρίαρχό της, τη βενετική οικογένεια Venier, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο την παρουσία της στο νησί και επί βενετοκρατίας. Το 1275 τα Κύθηρα επιστρέφουν στη βυζαντινή επικυριαρχία, που ορίζει διοικητή τον μονομβασιώτη Παύλο Νοταρά συνεπικουρούμενο από άλλους δύο, έως το 1308/9 που επανακάμπτουν οι Βενετοί, οι οποίοι και παραμένουν έως το 1797 που καταλύεται η Γαληνοτάτη.

Κατά τους 13ο, 14ο και 15ο αιώνα διαπιστώνεται μια αξιοσημείωτη καλλιτεχνική παραγωγή με την ανέγερση ή ανακαίνιση νέων ναών με πιο παραγωγικό το 13ο αιώνα και ιδιαίτερα το τελευταίο τέταρτο που τα Κύθηρα ανήκαν στη βυζαντινή επικυριαρχία. Φαίνεται ότι αυτή την εποχή υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες ώστε οι αυτόχθονες άρχοντες ή και λιγότερο άρχοντες να κτιίζουν και να ζωγραφίζουν ναούς σε όλο το νησί προσκαλώντας συντροφιά ζωγράφων από την απέναντι ακτή της Πελοποννήσου. Από τους 36 βυζαντινούς τοιχογραφημένους ναούς οι 21 εντάσσονται στον 13ο αιώνα, ενώ 41 ζωγραφικά στρώματα σε σύνολο 71 ανήκουν στο 13ο αιώνα έναντι των 12 του 14ου και 17 του 15ου.

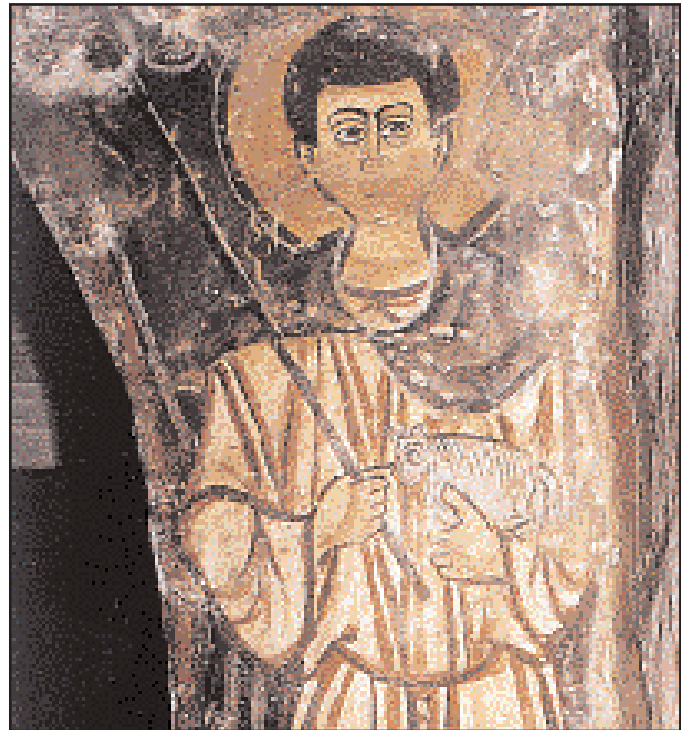
Οι περισσότεροι ναοί βρίσκονται στον κατά μήκος άξονα του σημερινού κεντρικού δρόμου ή κοντά στους παλιούς δρόμους, που σήμερα δεν χρησιμοποιούνται συχνά. Χαρακτηριστικό είναι ότι λίγοι είναι οι ναοί που βρίσκονται μέσα σε σημερινούς οικισμούς –μόνον 5– ή σχετικά κοντά τους –μόνον 3. Αντίθετα ο μεγαλύτερος αριθμός των ναών βρίσκεται σε θέσεις μακριά από οικισμούς σε ερημικές τοποθεσίες –τουλάχιστον τώρα– μέσα σε

Ο άρχοντας κυνηγός τοξεύει άγριο θηρίο. Ψηφιδωτό δάπεδο του 7ου αιώνα στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού.

γεωργικές ιδιοκτησίες ή στην καλύτερη περίπτωση στην ευρύτερη περιφέρεια του οικισμού, στοιχείο

που συμβάλλει στο χαρακτηρισμό των ναών αυτών ως ιδιωτικών παρά ως μικρά μοναστηράκια. Στο χαρα-

Ο προστάτης άγιος των βοσκών άγιος Μάμας κρατεί στα χέρια του μικρό πρόβατο από το ναό του Αγίου Βλάσιου κοντά στα Φριλιγγιάνικα, τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα (φωτ.: Βελισσάριος Βουτσάς).

κτηρισμό αυτό συνηγορούν αφενός ο οικογενειακός χαρακτήρας της κυθηραϊκής κοινωνίας, αφετέρου η μορφή των ναών, δηλαδή οι μικρές διαστάσεις τους, αλλά και ο απλός αρχιτεκτονικός τύπος που μονόχωρου καμαροσκέπαστου τον οποίο προτιμούν κατά κύριο λόγο.

Σε σύνολο 54 τουλάχιστον βυζαντινών ναών που έχουν εντοπισθεί, οι 40 είναι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι, ενώ μόνον 4 ναοί ανήκουν στον πιο σύνθετο αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μεταβατικού τύπου, από τους οποίους όμως μόνον οι δυο φέρουν τοιχογραφίες.

Οι υπόλοιποι 10 (οι 4 χωρίς τοιχογραφίες) ανήκουν σε ένα ιδιόμορφο αρχιτεκτονικό τύπο που επιχωριάζει στο νησί, το μονόχωρο τρούλαιο κυθηραϊκού τύπου σε διάφορες μικρές παραλλαγές. Ας σημειωθεί ότι μόνον σε ένα ναό έχει σωθεί μνεία μοναστικής παρουσίας.

Άγιος Ανδρέας

Από τις σημαντικότερες εκκλησίες του νησιού είναι ο Άγιος Ανδρέας στο Λιβάδι. Η σπουδαιότητά του έγκειται όχι μόνο στη διαχρονικότητά του, μια και διασώζει όπως είδαμε τις παλαιότερες τοιχογραφίες στο νησί, αλλά και γιατί τόσο η ποιότητα της ζωγραφικής τέχνης όσο και το εικονογραφικό πρόγραμμα, αλλά και η νέα αρχιτεκτονική μορφή του ναού είναι πολύ υψηλής στάθμης και όχι μόνο για την περιοχή. Από μονόχωρος τρούλιος μετατρέπεται σε σταυροειδή εγγεγραμμένο μεταβατικού τύπου με τυφλό τρούλο. Στις αρχές του 13ου αιώνα ανάγονται οι τοιχογραφίες, έργο ικανού ζωγράφου, σε εκλεκτική τεχνοτροπία που παράλληλά της δεν εντοπίζεται στα Κύθηρα αλλά σπανίζει και αλλού.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα

Ο άγιος Ιωάννης ο Θαυματουργός και αδιάγνωστος άγιος θεραπευτής, έργο του ζωγράφου Δημητρίου αρχidiaκόνου εκ Μονεμβασίας, 1287, στον Άγιο Δημήτριο στο Πούρκο. Ο Δημήτριος, ζωγράφος με μεγάλη ικανότητα στο σχέδιο, χειρίζεται με δυναμισμό και σταθερότητα τη γραμμή για να αποδώσει με τη βοήθεια της τολμηρής χρήσης του χρώματος τα χαρακτηριστικά και το ήθος στα αυστηρά θεία πρόσωπα (φωτ.: Βελισσάριος Βουτσάς).

εμφανίζεται επιμελημένο με έξαρση της παρουσίας του Αγίου Ανδρέα. Η απεικόνιση του επώνυμου αγίου δεόμενου στην αψίδα του ιερού –σήμερα αποτοιχισμένος– αποτελεί χαρακτηριστικό της τοπικής εικονογραφίας, που συνδέεται με αναμνήσεις παλαιότερων εικονογραφικών προγραμμάτων. Στη χορεία των αγίων περιλαμβάνονται μάρτυρες αγίοι, οι περισσότεροι από τους οποίους δεν απαντούν σε άλλα μνημεία των Κυθέρων, όπως οι σπάνιοι άγιοι Μαρκιανός και Μαρτύριος, αλλά και οι άγιοι Σαμωνάς, Γουρίας και Αβιβος κ.λπ. Η εκλεκτικότητα στη σύνθεση του εικονογραφικού προγράμματος και η εκλεπτυσμένη τεχνοτροπία συνδέει το ναό με ανάλογης ποιότητας ναούς στη Μάνη, που και αυτοί με τη σειρά τους συνδέονται με υψηλότερα κέντρα τέχνης.

Αγ. Δημήτριος στο Πούρκο

Μια άλλη σημαντική εκκλησία των Κυθέρων είναι ο τετραπλός ναός του Αγίου Δημητρίου στο Πούρκο. Ο ναός αποτελεί σύμπλεγμα τεσσάρων ναών που επικοινωνούν διαδοχικά μεταξύ τους. Τα συμπλέγματα από δυο, τρεις ή και τέσσερις ναούς, όπως εδώ στο Πούρκο, μαζί με τα δίκωχα ιερά είναι χαρακτηριστικά της τοπικής αρχιτεκτονικής των Κυθέρων. Στο Πούρκο οι επαναλαμβανόμενες καμπύλες επιφάνειες με τις καμάρες, τους τρούλους και οι κατακόρυφοι τοίχοι με το καμπαναριό δίδουν μια ξεχωριστή όψη στο τοπίο έτσι όπως ξεπροβάλλει ο ναός με την ήρεμη πλαστικότητα του, συνάμα επιβλητικό, μέσα στην κυθηραϊκή φύση. Ο ναός διατηρεί τοιχογραφίες που σώζονται σε τρία τοιχογραφικά στρώματα. Σημαντικότερες είναι αυτές του Β' στρώματος, έργο του ζωγράφου «Δημητρίου αμαρτολού ταπινού αρχidiaκόνου του εκ Μονοβασίας», όπως μας πληροφορεί η κτητορική επιγραφή. Από την ίδια επιγραφή μαθαίνουμε ότι ο κτήτορας του ναού ήταν ο Νικόλαος Κοντο(γόν)ατος και ότι ο ναός θα πρέπει να τοιχογραφήθηκε με βάση την ινδικτιώνα και τα ιστορικά δεδομένα το 1287. Αξιόλογο είναι και το Γ' στρώμα με τα θερμά χρώματα των αρχών του 14ου αιώνα που παράλληλα του βρίσκονται στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα κοντά στη βρύση στον παλαιότερο τεκμηριωμένο από τις πηγές οικισμό των Κυθέρων τα Μητάτα – εκεί εγκαταστάθηκε το 12ο αιώνα ο Γεώργιος Παχύς που είχε σταλεί ως διοικητής από το δεσπότη της Σπάρτης.

Στο ίδιο πνεύμα της τέχνης του αρχidiaκόνου Δημητρίου, αλλά με περισσότερη κλασική διάθεση από ό,τι στο Πούρκο, είναι οι λίγες σωζόμενες τοιχογραφίες σε δύο εκκλησίες στα βορειοκεντρικά του νησιού. Στο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αγίου Πέτρου στους Αραίους κοντά στο Μυλοπόταμο και στο μονόχωρο τρουλαίο ναό

Η Παναγία βρεφοκρατούσα κάθεται σε πολυτελέστατα διακοσμημένο θρόνο από το ιερό της Παναγίας στον Άγιο Βλάσιο κοντά στα Φριλιγγιάνικα, τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα (φωτ.: Βελισσάριος Βουτσάς).

του Αγίου Νίκωνα στα Ζαγλανικιά κοντά στον Ποταμό.

Κοντά στο Μυλοπόταμο, στη θέση Μολιγκάτες, σώζεται σε κακή κατάσταση ο ναός του Αγίου Νικόλαου, ο μοναδικός ναός σε αμελή πλινθοπερίβλητη τοιχοποιία στα

Κύθηρα. Από το ναό αυτό προέρχεται η αποτοιχισμένη τοιχογραφία του Χριστού Ελκομένου, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών και άλλες μεταγενέστερης εποχής στη Βυζαντινή Συλλογή στο Λιβάδι.

Ένα άλλο σημαντικό μνημείο για

την ιστορία του νησιού είναι ο διπλός ναός του Αγίου Βλασίου και της Παναγίας στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού Φριλιγγιάνικα γιατί διατηρεί επάλληλα στρώματα τοιχογράφησης του 13ου αι. και μεταγενέστερες επιζωγραφήσεις του 15ου και 17ου αιώνα. Η ποιότητά τους ποικίλλει από το λαϊκό έως την εκφραστική λιτή τεχνοτροπία που διασκεδάζεται από έντονους χρωματισμούς και διακοσμητική διάθεση.

Αξιόλογες είναι οι τοιχογραφίες που κοσμούν τον ναό του Αγίου Δημητρίου στα Καμπιάνικα, αφιέρωμα ανώνυμου ζεύγους που εικονίζεται αρχοντικά ντυμένο στην αψίδα δεόμενο στον επώνυμο άγιο. Οι τοιχογραφίες, των μέσων του 13ου αιώνα, παρουσιάζουν μια ιδιαίτερη τεχνοτροπία με έντονα γραμμένα μάτια και ευθύγραμμη πτυχολογία, που απαντά και σε άλλες εκκλησίες των Κυθέρων με κάποιες παραλλαγές, όπως στους Αγίους Αναργύρους στα Φριλιγγιάνικα και στον Άγιο Βλάσιο.

Στο ίδιο πνεύμα με αυτές είναι οι λίγο μεταγενέστερες τοιχογραφίες στον Άγιο Ιωάννη στον Ποταμό, σήμερα αποτοιχισμένες –Βυζαντινή Συλλογή στο Λιβάδι– όπου στο χώρο του ιερού εικονίζονται στρατιωτικοί άγιοι και μάρτυρες και στον κυρίως ναό ένας από τους πιο παλιούς εικονογραφικούς κύκλους του βίου του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Στην αποσπασματική κτητορική επιγραφή αναφέρεται το όνομα του ζωγράφου, πιθανώς Μουρικής, από το κάστρο Αετού στην Πελοπόννησο. Παράλληλες με αυτές τις τοιχογραφίες εντοπίζονται

Συνέχεια στην 12η σελίδα

Ο τοίχος στην είσοδο του σπηλαίου της Αγίας Σοφίας Μυλοποτάμου. Παριστάνονται η Αγία Σοφία με τις κόρες της Αγάπη, Ελπίδα και Πίστη, η Δέηση και άγιοι, μεταξύ των οποίων ο άγιος Θεόδωρος Κυθέρων. Οι τοιχογραφίες που τοποθετούνται στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα είναι έργο του ζωγράφου Θεόδωρου (φωτ.: Βελισσάριος Βουτσάς).

Συνέχεια από την 11η σελίδα

και σε άλλες εκκλησίες στην ευρύτερη περιφέρεια του Ποταμού, όπως στην κοντινή Αγία Κυριακή στα Σανίδα και τον Άγιο Πολύκαρπο στις Φοινικίες, όπου εικονίζεται και ο αφιερωτής.

Χαρακτηριστικές είναι οι τοιχογραφίες στην τελευταία εικοσιπενταετία του 13ου αι., έργο του «ειστωρουγράφου» Θεόδωρου στο σπήλαιο της Αγίας Σοφίας κοντά στον Μυλοπόταμο για την εκφραστική απλοικότητα και λιτότητα στην απόδοση των μορφών. Εκεί στον κτιστό επάνω σε σταλαγμίτες τοίχο στην είσοδο του σπηλαίου εικονίζονται η Δέηση και η Αγία Σοφία με τις κόρες της Αγάπη, Ελπίδα και Πίστη όπως και οι Άγιοι Νικόλαος, Παντελεήμων, Θεοδόσιος ο κοινοβιάρχης, Θεόδωρος Κυθήρων και ο αρχάγγελος Μιχαήλ.

Στα Ντουριάνικα

Από τις πιο σημαντικές τοιχογραφίες των Κυθήρων για ιστορικούς και καλλιτεχνικούς λόγους είναι οι τοιχογραφίες στον απομακρυσμένο **Άγιο Γεώργιο** στη θέση Κροτήρια κοντά στα **Ντουριάνικα**. Η κτητορική επιγραφή δεν αναφέρει μόνο το έτος κτήσεως 1275 μαζί με το όνομα του κτήτορα Ιωαννίκιου, αλλά μνημονεύει επίσης τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο.

Οι τοιχογραφίες διαφέρουν ως προς την ποιότητα από τις άλλες τοιχογραφίες των Κυθήρων γιατί εκφράζουν απηχησεις των νεότερων καλλιτεχνικών ρευμάτων που φθάνουν από κεντρικότερα πολιτιστικά κέντρα της εποχής, τόσο σε εικονογραφικό επίπεδο όσο και σε τεχνολογικό.

Χαρακτηριστική είναι η κολοσσική εικόνα του αγίου Νικολάου ημίσωμου που απαντά και σε άλλες εκκλησίες των Κυθήρων (Μολιγκάτες, Άγιος Νικόλαος στο Καψάλι), θέμα ασυνήθιστο αλλά όχι ξένο σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως στην Ευβοία κ.ά. **Οι κολοσσικές παραστάσεις** αρχαγγέλων και έφιππων αγίων είναι από τα αγαπημένα θέματα στις εκκλησίες των Κυθήρων – καλύτερα διατηρείται ο αρχάγγελος Μιχαήλ από τον Άγιο Νικόλαο στο Βύθουλα κοντά στον Ποταμό, όπου και σώζεται χάραγμα του 1328 με τη μνεία μοναστικής παρουσίας στο ναό. Μέσα στο πνεύμα των τοιχογραφιών των Ντουριάνικων κινούνται και οι τοιχογραφίες στον κοντινό Άγιο Ανδρέα στα Περγλιάνικα που σώζονται σε τρία ζωγραφικά στρώματα.

Αξιόλογες θα ήταν οι τοιχογραφίες στην Παναγία Κυρά, στο αεροδρόμιο, που σώζονται σήμερα πολύ απολεπισμένες σε δύο στρώματα του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα.

Μέσα στο 14ο αιώνα, κυρίως στις αρχές του, καταγράφονται λίγες τοιχογραφικές διακοσμήσεις σε επίπεδο συμπληρωματικό στους ήδη υπάρχοντες ναούς. Ο Άγιος Μύρων κοντά στην παραλία της Φυρής Αμμου στην περιοχή του Καλάμου κτίζεται και διακοσμείται με ενδια-

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος από το ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο κάστρο Μυλοποτάμου, τέλη του 15ου αιώνα (φωτ.: Βελισσάριος Βουτσάς).

φέρουσες τοιχογραφίες του 14ου αι. που απεικονίζουν χριστολογικές σκηνές και κυρίως στρατιωτικούς αγίους.

Στις πόλεις – κάστρα

Από τα τέλη του 14ου και κατά τον 15ο αι. η οικοδομική και τοιχογραφική δραστηριότητα εστιάζεται στις πόλεις – κάστρα. Δώδεκα νέοι ναοί ανεγείρονται, από τους οποίους μόνον οι τέσσερις βρίσκονται μακριά από τους οικισμούς. Ξεχωρίζουν γύρω στα τέλη του 14ου– αρχές του 15ου αι. ο Άγιος Ιωάννης στο Κουσί και ο Άγιος Νικόλαος στη Γωνία και οι δύο στην ευρύτερη περιφέρεια των Μητάτων, ενώ στον οικισμό σώζεται η Μεταμόρφωση του Σωτήρα στο νεκροταφείο του 15ου αιώνα. Αυτή την εποχή αναπτύσσεται ιδιαίτερα ο μεσαιωνικός οικισμός της Παλαιόχωρας. Παλαιότερες είναι οι απολεπισμένες τοιχογραφίες σε ανώνυμο ναό της Παλαιόχωρας του 14ου αι.). Εντύπωση προκαλούν αν και σε κακή κατάσταση οι παλαιολόγεις τοιχογραφίες (γύρω στο 1400) από το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ που συνδέονται με τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα που φθάνουν στο Μυστρά. Οι καλύτερα σωζόμενες τοιχογραφίες είναι οι αποτοιχισμένες παραστάσεις του Χριστού και της Παναγίας από το κτιστό τέμπλο. Στον 15ο αι. τοποθετείται το τοιχογραφικό σύνολο από τον Άγιο Αντώνιο, αφιέρωμα του ιερέα Ιωάννη. Και εδώ ξεχωρίζει η αποτοιχισμένη αγία Αικατερίνη (Βυζαντινή Συλλογή στο Λιβάδι) που εικονίζεται να κρατεί τον τροχό του μαρτυρίου της. Ενδιαφέρουσα είναι η απεικόνιση στο μοναδικό σωζόμενο πώρινο τέμπλο της εποχής, στην παράσταση της ένθρονης Παναγίας, αφιερωτή με δυτική ενδυμασία.

Αρκετές είναι οι εκκλησίες που σώζονται στο μεσαιωνικό οικισμό της χώρας, το Μέσα Βούργο, αλλά ο βαθμός διατήρησης είναι πολύ περιορισμένος. Καλής τέχνης είναι ο έφιππος άγιος Γεώργιος στον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο του 14ου – 15ου αιώνα, ο λίγο μεταγενέστερος αρχάγγελος Μιχαήλ στο διπλανό του ναό του Αγίου Γεωργίου του Καλούτζη και η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ ή Αγίας Τριάδας από τον ομώνυμο ναό. Ιδιαίτερο χρώμα δίνει στο ζωντανό μεσαιωνικό οικισμό του Βούργου η ερειπωμένη τοιχογραφημένη εκκλησία του Αγίου Δημητρίου των αρχών του 15ου αιώνα.

Στον άλλο οχυρωμένο μεσαιωνικό οικισμό του Μυλοποτάμου οι πιο σημαντικές τοιχογραφίες σώζονται στο Σωτήρα του 15ου αι. με σκηνές από το Δωδεκάορτο και έναν στοχαστικό άγιο Ιωάννη Θεολόγο. Αξιόλογες είναι οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου με την πολύστιχη κτητορική επιγραφή του 1518 και σκηνές από τον κύκλο της ζωής του Προδρόμου. Οι υπόλοιπες εκκλησίες ανάγονται στους 17ο και 18ο αιώνες, εποχή που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ο Μυλοπόταμος μια και σε αυτό κατέφυγαν αρκετοί από τους κατοίκους της κατεστραμμένης το 1537 Παλαιόχωρας.

Τους επόμενους αιώνες

Η καλλιτεχνική δραστηριότητα συνεχίζεται και τους επόμενους αιώνες με αξιόλογους ναούς, οι περισσότεροι από τους οποίους τοιχογραφούνται τμηματικά, όπως μας πληροφορούν οι πολλές αφιερωτικές επιγραφές, αφιερώματα των ευσεβών κατοίκων. Αναφέρουμε ενδεικτικά: Άγιοι Πάντες στα Φράσια του 1533 με ανανέωση των τοιχογρα-

φιών το 1717· Κοίμηση της Θεοτόκου Κοντολετού στο Λιβάδι το 1551 με τοιχογραφίες του 17ου αι.· σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη στο Γκρεμνό του 1592· ο διπλός ναός του Αρχιστράτηγου Μιχαήλ του 1609 και του Αγίου Αθανασίου του 1659 στο Μέσα Βούργο· Αρχιστράτηγος Μιχαήλ στα Αρωνιάδικα του 1624· Παναγία στις Πιτσινάδες του 1657 Άγιος Αθανάσιος στις Πιτσινάδες του 1659· Άγιος Γεώργιος στη Μαύρη Σπηλαία στο Κουσί του 1665· υπόγειος ναός του Αγίου Γεωργίου ή κρυφό σχολειό στα Μητάτα του 1680· Άγιος Αθανάσιος στο κάστρο Μυλοποτάμου του 1719· Άγιος Ιωάννης στα Τριφυλλιάνικα του 1760· Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος στον Ποταμό του 1766. Αξιόλογοι επίσης είναι ο Άγιος Γεώργιος στα Λουραντιάνικα, η Αγία Τριάδα στα Περγλιάνικα, ο Άγιος Νικήτας στον Ποταμό κ.ά. Πολύτιμες για την ιστορία της εποχής είναι οι απογραφές που έγιναν από τους Βενετούς τον 18ο αιώνα, στις οποίες καταγράφονται 121 εν ενεργεία ναοί. Οι ανώνυμοι αυτοί αγιογράφοι μένουν πιστοί στη βυζαντινή παράδοση με ιδιαίτερη προτίμηση στην κρητική σχολή, η ποιότητα όμως της ζωγραφικής τέχνης κατά τους ύστερους χρόνους βαίνει συνεχώς μειούμενη.

Αίσθημα θρησκευτικότητας

Η παράθεση των βυζαντινών ναών των Κυθήρων με την απλή και λιτή εικονογράφηση που επικεντρώνεται στα ουσιαστικά με έμφαση στη Δέηση για τη μετά θάνατο σωτηρία, σε λίγες ευαγγελικές σκηνές και σε ολόσωμους αγίους με προτίμηση στον προστάτη άγιο του ναού στο ιερό, αγίους στρατιωτικούς, αγίους θαυματουργούς ή εν γένει αγίους κοντά στις ανάγκες της αγροτικής καθημερινότητας των κατοίκων, όπως ο Άγιος Βλάσιος και οι Άγιοι Μάμας –άγιοι προστάτες των ζώων και οι δύο– φανερώνει τη σύνθεση της μικρής κοινωνίας από απλούς χωρικούς που βρίσκονται καλλιτεχνικά σε άμεση σχέση με την απέναντι ακτή της Πελοποννήσου χωρίς να επηρεάζονται από τους δυτικούς ευγενείς του νησιού. Οι αυτόνομες παραστάσεις–αφιέρωματα ή και οι συμπληρώσεις τμηματικά όταν είχε επέλθει καταστροφή στο εν λόγω σημείο του ναού φανερώνουν όχι μόνο τη συνεχή χρήση και κατ' επέκταση κατοίκηση του χώρου, αλλά και το υψηλό αίσθημα θρησκευτικότητας των κατοίκων κατά τη βενετοκρατία, στοιχεία που τα ξεχωρίζει από τα άλλα βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου, συνδέοντάς τα πολιτισμικά πρώτα με την Πελοπόννησο και αργότερα και με την Κρήτη.

Βιβλιογραφία:

Μανώλης Χατζηδάκης, Ιωάννα Μπίθα, «Εν-ρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Κυθήρων» με ιστορική εισαγωγή της Χρ. Μάλτζου, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Αθήνα 1997, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Αποψη της Παλιόχωρας (φωτ.: Ι. Δημητριάδης, Αρχ. εφ. «Κυθηραϊκά»)

Η μεσαιωνική Παλιόχωρα

Λιτή μορφή αμυντικού οικισμού, γεμάτου αυτοσεβασμό και διδάγματα για το σύγχρονο άνθρωπο

Του **Θεοδώρου Γ. Κουκούλη**

Αρχαιολόγος

Η ΠΑΛΙΟΧΩΡΑ (Άγιος Δημήτριος), η βυζαντινή πρωτεύουσα του νησιού, κατέχει δεσπόζουσα θέση στον μνημειακό πλούτο των Κυθήρων. Καταλαμβάνει το ανώτερο μέρος ενός απόκρημνου και βραχώδους λοφίσκου, ύψους 216 μ., ο οποίος κυριολεκτικά «φυτρώνει» μέσα στο φαράγγι της Κακής Λαγκάδας. Η ιδιαίτερη τοπογραφία καθιστά τον οικισμό ασφαλή, αφού είναι σχεδόν αόρατος, από τη θάλασσα και η επικοινωνία του με αυτήν εξαιρετικά δύσκολη.

Ο πολεοδομικός ιστός του οικισμού δεν είναι απολύτως σαφής. Ωστόσο, ο αρχικός πυρήνας του, α' φάση, κατελάμβανε ολόκληρη την πεπλατυσμένη κορυφή του υψώματος. Τα κτίσματα, διατάσσονται περιμετρικά με σχετική ομοιογένεια και σε επαφή το ένα με το άλλο δημιουργώντας με τους εξωτερικούς τοίχους τους έναν αδιαπέραστο αμυντικό δακτύλιο (περίβολο), επιβλητικά υπολείμματα του οποίου διατηρούνται στο ΝΑ τομέα του χώρου.

Αργότερα, προς τα βόρεια, ανατολικά και νότια, τα κτίσματα επεκτείνονται βαθμιδωτά λόγω ισχυρής κλίσης του εδάφους. Κάθε χώρος χρησιμοποιείται έξυπνα και λειτουργικά, η πυκνή δόμηση διατηρείται και έτσι δεν διασπάται η πολεοδομική συνοχή.

Ο οχυρωματικός χαρακτήρας του οικισμού, εκτός από τις στενές διόδους, αποκλείει τους μεγάλους δημόσιους χώρους. Εξαιρεση αποτελεί μία πλατεία στα νότια, δημιουργήμα των τελευταίων χρόνων του οικισμού.

Σήμερα διακρίνονται 80 τουλάχιστον κοσμικά κτίσματα και 21 εκκλησίες. Οι κατοικίες είναι κατά κανόνα δίπατες, κυρίως στενομέτωπες, τετρά-

πλευρες ή ακανόνιστες με ενιαίο τον εσωτερικό χώρο. Ο όροφος χωρίζεται με πάτωμα που πατά σε κορμούς δένδρων. Η επικοινωνία των ορόφων γίνεται με εσωτερική ξύλινη ή εξωτερική πέτρινη σκάλα. Θόλοι (καμάρες) δεν υπάρχουν, παρά μόνο στις εκκλησίες που είναι μικρού μεγέθους. Όπως ξεκάθαρα δείχνουν δύο τουλάχιστον παραδείγματα, ακόμη πιο πάνω από τις εκκλησίες υπήρχε κατοικία.

Οι τοιχοποιίες είναι λιτές με κυρίαρχα υλικά –για τις κατοικίες– την πέτρα, το ασβεστοκονίαμα, τον πωρόλιθο, το ξύλο και την σχιστόπλακα. Στις εκκλησίες αντίθετα το ξύλο απουσιάζει, ενώ χρησιμοποιούνται και άφθονα βήσσαλα.

Οι στέγες των εκκλησιών, καλυμμένες συνήθως με σχιστόπλακες, είναι δίρριχτες, ενώ των σπιτιών επίπεδες. Τα ανοίγματα είναι λίγα και μικρά. Παράθυρα υπάρχουν μόνο στον όροφο και ανοίγονται προς το εσωτερικό ή προς το εξωτερικό του οικισμού όταν κρίνεται ασφαλές. Οι πόρτες είναι τοξωτές με πώρινα πλαίσια.

Οι κατοικίες εξωτερικά και εσωτερικά είναι απλές και φτωχικές. Εστία, πλην μιας περιπτώσεως, δεν διαθέτουν. Υπάρχουν μόνο νεροχύτες και ερμάρια διαμορφωμένα στο πάχος των τοίχων. Οι εκκλησίες, πιο φροντισμένες, εξωτερικά διακοσμούνται με εντοιχισμένα πινάκια και πώρινους σταυρούς, ενώ εσωτερικά τοιχογραφούνται.

Βιοτεχνικές ή αγροτικές εγκαταστάσεις δεν εντοπίστηκαν· πιθανόν όμως να αποκαλυφθούν σε μελλοντικές ανασκαφές. Το πρόβλημα της υδρεύσεως είχε λυθεί με στέγες. Επίσης, σε κοντινή από τον οικισμό απόσταση, προς τα νότια, υπήρχαν τρεις πηγές, οι οποίες θα εχρησιμοποιούντο σε ειρηνικές περιόδους.

Τα ασαφή ιστορικά τεκμήρια δεν βοηθούν στην ακριβή χρονολόγηση της ιδρύσεως του οικισμού.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα όμως, τα οποία μελετά ο γράφων μαζί με ομάδα συνεργατών, συνηγορούν για την ίδρυση και α' φάση της Παλιόχωρας στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα, όταν τα Κύθηρα μετά από τριακονταπενταετή βενετική κατοχή απελευθερώθηκαν από τους βυζαντινούς Έλληνες.

Η παράδοση υποστηρίζει ότι το 1537 η Παλιόχωρα καταστράφηκε ολοσχερώς από τον πειρατή Μπαρπαρόσα. Είναι όμως πολύ πιθανόν ότι η κατοίκηση του χώρου, έως ένα βαθμό τουλάχιστον, συνεχίστηκε μέχρι τον 17ο αι.

Οι δημιουργοί της Παλιόχωρας έχοντας άμεση σχέση με τα υλικά και διαθέτοντας υψηλές αισθητικές απαιτήσεις κατόρθωσαν να συνυπάρξουν αρμονικά με το φιλόξενο τοπίο και να πλάσουν ένα δομημένο περιβάλλον ανθρώπινο, οικείο, ειρηνικό και ικανό να εξυπηρετεί τις βασικές ανάγκες τους.

Σήμερα όμως αυτή η πολύτιμη πολιτιστική κληρονομιά, δεχόμενη έντονες πιέσεις από την τερατόμορφη και αλόγιστη ανάπτυξη, απειλείται. Αραγε θα αντέξει χωρίς την έμπρακτη υποστήριξή μας;

Βιβλιογραφία:

- Κουκούλης Θ.Γ. Παλιόχωρα Κυθήρων – Πρώτες παρατηρήσεις. Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου (Αργοστόλι – Ληξούρι 17–21 Μαΐου 1986), τ. 3, Αργοστόλι 1991, σ. 125–133.
- Koukoulis T. et al. Paliochora: Survey of a Byzantine City on the Island of Kythera. Preliminary Report, BSA 82 (1987), σ. 95–106.
- Koukoulis T. Ince G. et al. Paliochora: Survey of a Byzantine City on the Island of Kythera. Second Report, BSA 84 (1989), σ. 407–416.
- Koukoulis T.: A Late Byzantine Windmill at Kythera, ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ, Lakonian Studies in honour of Hector Catling (ed. J. M. Sanders) BSA, Λονδίνο 1992, σ. 155–163.

Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική

Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία, ταπεινά, εντάσσονται αρμονικά στο περιβάλλον

Του **Χαράλαμπου Θ. Μπούρα**

Καθηγητή του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ και μεταβυζαντινά εκκλησιαστικά μνημεία των Κυθήρων είναι πολυάριθμα και ενδιαφέροντα, αν και σε ελάχιστες περιπτώσεις μαρτυρούν πλούτο ή έστω οικονομική άνεση. Το τραχύ και άγονο έδαφος που έκανε δύσκολη τη γεωργική παραγωγή, αλλά και οι συνέπειες της φτώχειας και ταραγμένης κατά καιρούς ζωής των κατοίκων, θα έλεγγε κανείς ότι βρίσκονται σε απόλυτη ανταπόκριση με τη μορφή των εκκλησιών, τη λιτότητα, την απουσία εξωτερικού διάκοσμου και την αυστηρότητα των περιγραμμάτων τους. Ο πλούτος και η ποικιλία του ζωγραφικού διακόσμου των ίδιων αυτών εκκλησιών δεν θα πρέπει να μας παραπλανήσουν ως προς το χαρακτήρα του αρχιτεκτονικού φαινομένου του νησιού που χαρακτηρίζεται από τη χρήση ντόπιων υλικών, την άτολμη τεχνολογία δομής, την εφαρμογή περιορισμένου αριθμού τύπων, τα μικρά συνήθως μεγέθη και τον υποφωτισμό του εσωτερικού χώρου.

Οι ιστορικοί μιλούν για συνεχείς σχέσεις των Κυθήρων αφενός μεν τη γειτονική Πελοπόννησο και μάλιστα με τη Μονεμβασία και αφετέρου με την Κρήτη. Ως προς την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική το δεύτερο πιστοποιείται, όχι όμως και το πρώτο. Πράγματι, οι κομψές και περίτεχνες

Ο Άγιος Πέτρος στους Αραίους. Η νοτιοανατολική πλευρά του βυζαντινού ναού πριν από την αναστήλωση. Ο Άγιος Πέτρος, σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο, μαζί με τον Άγιο Θεόδωρο στα Λογοθετιάνικα, την Αγία Βαρβάρα Παλιόχωρας και τον Άγιο Ανδρέα στο Λιβάδι, συγκροτούν μια ομάδα: την αρχαϊκή παραλλαγή του λεγόμενου «μεταβατικού» τύπου. Η διακρινόμενη κάλυψη των στεγών με πλάκες, στις αναστηλωτικές εργασίες αντικαταστάθηκαν με σύγχρονα κεραμίδια. Η όψη του κτίσματος και ο γύρω χώρος έχουν αλλάξει ριζικά (φωτ.: «Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών»).

μεσοβυζαντινές εκκλησίες της γειτονικής Μάνης με τον άφθονο γλυπτικό διάκοσμο ή οι μεγάλοι ναοί, όπως η Οδηγήτρια και η Παντάνασσα της Μονεμβασίας (Γερουμάνας), ποτέ δεν επηρέασαν τα Κύθηρα. Αντι-

θέτως, με την οψιμότερη αρχιτεκτονική της βενετοκρατούμενης Κρήτης διακρίνονται προφανείς σχέσεις.

Μινιμαλιστική ναοδομία

Αν και η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των Κυθήρων δεν μελετήθηκε ποτέ σε πληρότητα και σε βάθος, πολλά δημοσιεύματα από την εποχή του Γ. Σωτηρίου έως την πρόσφατη μεθοδική παρουσίαση των τοιχογραφιών από τον Μ. Χατζηδάκη επιτρέπουν να έχουμε μια εικόνα του συνόλου χωρίς σοβαρά κενά. Ετσι μπορεί κανείς με βεβαιότητα να πει ότι δεν υπάρχει η παραμικρή σχέση με τη λεγόμενη «ελλαδική σχολή» που θριαμβεύει στην Ελλάδα από τα τέλη του 10ου έως και τον 13ο αιώνα, καθώς και ότι στα Κύθηρα επικρατεί μια μινιμαλιστική ναοδομία, συνεπής στις τοπικές συνθήκες.

Στην τυπολογία το πράγμα είναι φανερό: Το μέγιστο ποσοστό των μνημείων ακολουθεί τον απλούστατο τύπο της καμαροσκεπάστης μικρής δρομικής αίθουσας με προέχουσα ημικυκλική σε κάτοψη κόγχη του ιερού. Πολύ συχνά στους πλαγίους τοίχους εσωτερικά διανοιούνται τυφλά αψιδώματα που επιτρέπουν καλύτερη αντιστήριξη των καμαρών (Χρυσόστομος Μέσα Βούργου, Αγία Κυριακή στα Σανίδα, Άγιος Νικόλαος στον Βύθουλα, Αγία Τριάδα Μέσα Βούργου) ή υπάρχουν ενισχυτικά τόξα των καμαρών, τα λεγόμενα σφενδόνια (Παναγία η Κυρά παρά το αεροδρόμιο, Ποταμός Άγιος Ιωάννης

Μολιγκάτες Άγιος Νικόλαος, Φοινικιές Άγιος Πολύκαρπος). Δύο σπάνια τυπολογικά στοιχεία, το ζεύγος ισόδυναμων κογχών ιερού (Φριγκιλιάνικα Άγιος Βλάσιος και Παναγία Καλαμίτσι - Καμπονάδα Θεολόγος) και ο σφαιρικός θόλος ή ο τρούλος στον νάρθηκα (Άγιος Φίλιππος και Άγιος Βασίλειος στο Μέσα Βούργο) ίσως μαρτυρούν σχέσεις με τη μικρασιατική αρχιτεκτονική.

Μερικοί ναοί παρουσιάζουν πρωτοτυπία τόσο ώστε να μιλούν για έναν ιδιαίτερο «κυθηραϊκό τύπο». Πρόκειται για μονόχωρους, συνήθως τετράγωνους, των οποίων οι τρούλοι στηρίζονται αφενός στους τοίχους και αφετέρου σε αβαθή ημιχώνια που γεφυρώνουν τις τέσσερις γωνιές (Άγιος Δημήτριος στα Καμπιάνικα, Άγιος Νίκων στα Ζαγλανικιάνικα). Κάπως μεγαλύτερες προθέσεις μαρτυρούν οι τέσσερις σταυροειδείς τρουλαίοι ναοί των Κυθήρων, με σπουδαιότερο από αυτούς τον Άγιο Θεόδωρο στα Λογοθετιάνικα, ο οποίος αναφέρεται και σε γραπτές πηγές. Αλλά τόσο αυτός όσο και οι άλλοι τρεις ναοί (ο Άγιος Πέτρος στους Αραίους, η Αγία Βαρβάρα Παλαιοχώρας, ο Άγιος Ανδρέας στο Λιβάδι) ακολουθούν την αρχαϊκή παραλλαγή των λεγομένων «μεταβατικών», στην οποία οι θόλοι στηρίζονται σε διαμήκεις τοιχοπεσοούς και όχι σε ελεύθερους κίονες. Δεν θα πρέπει πάντως να νομισθεί ότι πρόκειται μόνο για συντηρητισμό, εμμονή δηλαδή σε μια ξεπερασμένη παραλλαγή του τύπου. Είναι η έλλειψη των οικονομικών μέσων, η αδυναμία εισαγωγής στο νησί μαρμάρινων κίονων, που την επέβαλε.

Η μορφολογική έκφραση

Η ίδια ένδεια σφραγίζει και τη μορφολογική έκφραση των κυθηραϊκών εκκλησιών. Είναι κατά κανόνα κτισμένες από αργούς λίθους, σπανίως ημιλάξευτους και έχουν μικρά ανοίγματα στους βαρείς και αδιαρθρώτους τοίχους. Τα ελάχιστα πώρινα περίτεχνα θυρώματα ανήκουν στη Βενετοκρατία (Άγιος Αθανάσιος και Αρχιστράτηγος στο Βούργο, Άγιος Θεόδωρος παρά τα Λογοθετιάνικα, Άγιος Αντώνιος Παλαιοχώρας, Άγιος Νικόλαος στον Βύθουλα) και θυμίζουν ζωηρά ανάλογα παραδείγματα του 14ου και 15ου αιώνα στην Κρήτη. Σαφέστατο βενετσιάνικο χαρακτήρα έχει η Παναγία η Καστρινή στη Χώρα.

Η απουσία μαρμάρου και η σπανιότητα αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών που θα μπορούσαν να επαναχρησιμοποιηθούν, ασφαλώς σχετίζεται με τη μορφική λιτότητα των ναών των Κυθήρων. Η ζωηρή γοητεία ορισμένων από αυτά βρίσκεται ακριβώς στην γραφική τους ακανονιστία, στο

Ο Άγιος Πολύκαρπος στις Φοινικιές. Μονόχρωμος καμαροσκεπάστος του 13ου αι., διασώζει δύο στρώματα (σπαράγματα) τοιχογραφιών: ένα βυζαντινό σύγχρονο με το κτίσμα και ένα μεταβυζαντινό. Το μέγιστο ποσοστό των εκκλησιών στα Κύθηρα ακολουθεί αυτόν τον απλούστατο τύπο ο οποίος δεν παρουσιάζει τεχνικές δυσκολίες στη δόμηση. Η κυριαρχία του συγκεκριμένου τύπου στο νησί δεν πρέπει να θεωρηθεί συντηρητισμός. Είναι οι ιστορικές συγκυρίες και ιδίως η έλλειψη οικονομικών πόρων που απαγόρευαν την εισαγωγή υλικών: μάρμαρο κ.λπ. Ο τρόπος που δούλευαν οι λαϊκοί κτίστες, με ντόπια υλικά και διατηρώντας σταθερά και σε κάθε εποχή τους παραδοσιακούς αυτούς τρόπους δόμησης, έχει ως συνέπεια, η χρονολόγηση των ναών να γίνεται από άλλα, μη αρχιτεκτονικά στοιχεία: τοιχογραφίες, κτητορικές επιγραφές, αρχαιακές πηγές κ.λπ. Τα ταπεινά αυτά μνημεία, με τη μορφική λιτότητα, την απουσία εξωτερικής διακόσμησης και τα μικρά συνήθως μεγέθη, είναι ιδανικά ενταγμένα στο περιβάλλον, ιδίως αυτά που βρίσκονται σε ερημικές τοποθεσίες.

Κάτω από το κάστρο της Χώρας απλώνεται ο μεσαιωνικός οικισμός του Μέσα Βούργου. Πυκνή η συγκέντρωση εκκλησιών, διακρίνονται από αριστερά: ο Άγιος Γεώργιος του Καλούτζη με τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο και τον Άγιο Φίλιππο (διπλός ναός), Άγιος Ιωάννης Δραπανέζης, ο Άγιος Βασίλειος με τον τρούλο (κάτω), ο Άγιος Δημήτριος, η Παναγία Μεσοχωρίτισσα, η Αγία Τριάδα και η Μεταμόρφωση. Παραλλαγές αρχιτεκτονικών τύπων, βυζαντινών και μεταβυζαντινών, παρουσιάζονται στη μεγάλη αυτή ομάδα ναών. Κυριαρχεί βέβαια ο μονόχωρος καμαροσκεπαστός με ημικυλινδρική εξέχουσα αψίδα, ο πλέον συνηθισμένος τύπος των Κυθήρων. Αντίστοιχη σύναξη και ποικιλία συναντάμε και στο κάστρο της Κάτω Χώρας Μυλοποτάμου.

δυναμικό, χωρίς αρχικό σχεδιασμό, τρόπο της ανεγέρσεώς τους. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτού είναι ο Άγιος Δημήτριος στο Πούρκο, όπου τέσσερις μικρές εκκλησίες, οι δύο τρουλαίες και οι δύο απλές καμαροσκεπαστές, κτισμένες διαδοχικά, αποτέλεσαν ένα μοναδικό σε πρωτοτυπία και αρμονία σύμπλεγμα, ένα σπουδαίο σύνολο ανώνυμης ναοδομίας.

Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία των Κυθήρων, ταπεινά ενταγμένα στο αιχμηρό περιβάλλον, με έντονα τα σημάδια του χρόνου, προσφέρουν στον επισκέπτη τους απροσδόκητες εντυπώσεις, είτε με τα σπαράγματα των εξαιρετών πράγματι τοιχογραφιών τους είτε με τους αφελείς αρχιτεκτονικούς τους αυτοσχεδιασμούς.

Για παράδειγμα: πλησιάζοντας ένα ταπεινό ναΐσκο, τον Άγιο Κοσμά Παλαιοκάστρου, κανείς δεν φαντάζεται ότι στο ημίφως του εσωτερικού του θα διακρίνει δύο ζεύγη αρχαίων κιόνων, δωρικού ρυθμού οι οποίοι δείχνουν ότι ενισχύουν τη διαμήκη κάμαρα σε μία πρωτότυπη, αλλά και ανόργανη τυπολογική λύση. Η τυχαία διάσωσή τους είχε γίνει η αφορμή για έναν ακόμα απρόσμενο αυτοσχεδιασμό.

Ο Άγιος Ανδρέας στο Λιβάδι, νότια πλευρά. Ο ναός, βυζαντινός, παρουσιάζει διάφορες φάσεις οικοδόμησης: πέντε συνολικά. Η σημερινή του μορφή είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος, με τρούλο «μεταβατικού» τύπου. Η αρχιτεκτονική του, μαζί με τα επάλληλα στρώματα τοιχογράφησης: δύο βυζαντινά και τρία μεταβυζαντινά, τον αναδεικνύουν στο πιο σημαντικό θρησκευτικό μνημείο των Κυθήρων (φωτ.: Κ. Λιόντης).

Αποτοιχισμένη τοιχογραφία με δεόμενο Αγ. Ανδρέα από το τεταρτοσφαίριο του ομώνυμου ναού στο Λιβάδι, μεταβυζαντινές εικόνες της Συλλογής και ξυλό-γλυπτος Σταυρός (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

Καλλιτεχνικοί θησαυροί

Η Συλλογή Εργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης στα Κύθηρα

Της **Ελένης Γκίνη-Τσοφοπούλου**

Αρχαιολόγος 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Υπουργείο Πολιτισμού

ΤΑ ΚΥΘΗΡΑ, με τον μνημειακό πλούτο που διαθέτουν, κυρίως από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, στην αρχιτεκτονική, ζωγραφική, κινητά κειμήλια, δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηρισθούν ως ένα απέραντο μουσείο.

Συνεπώς, απαιτούν την ιδιαίτερη προσοχή και αυξημένη ευαισθησία όλων μας, διότι η προστασία, μελέτη και ανάδειξη εκατοντάδων θησαυρών δεν είναι εύκολη υπόθεση, όπως αξεπέραστη είναι και η αγωνία όσων ενδιαφέρονται και ασχολούνται ειδικότερα για την τύχη τους.

Η επισήμανση της ιδιαίτερης σημασίας για την τέχνη των μνημείων των Κυθέρων και η διαπίστωση της ανάγκης να ληφθούν μέτρα για τη διάσωση κυρίως των έργων μνημειακής ζωγραφικής, στα οποία ο χρόνος είχε επιφέρει μεγάλες φθορές, οδήγησαν σε συντονισμένες ενέργειες της αρχαιολογικής υπηρεσίας ήδη από τη δεκαετία του 1960, οι οποίες

και συνεχίζονται. Σε εκείνους που με περισσή αγάπη και φροντίδα έσκυψαν πάνω στον πληγωμένο καλλιτεχνικό πλούτο του νησιού και συνέβαλαν στη διάσωση, μελέτη και ανάδειξη του, ειδικά δε στους πρωτοπόρους, που σήμερα δεν βρίσκονται πλέον ανάμεσά μας, όπως ο ακαδημαϊκός Μανόλης Χατζηδάκης, ο έφορος Παύλος Λαζαρίδης, ο συντηρητής Σταύρος Παπαγεωργίου, αξίζει να αφιερωθούν αυτές οι γραμμές.

Η Συλλογή Εργων Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης εγκαινιάστηκε πριν από δύο περίπου χρόνια. Στεγάζεται στον ναό της Ανάληψης, ιστορικό διατηρητέο μνημείο, που βρίσκεται στην κοινότητα Λιβαδίου, ακμαίο οικισμό, ήδη από τον 18ο αι., στα νότια του νησιού. Είναι μια λιτή μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική με επιμήκεις διαστάσεις, του τέλους του 17ου με αρχές του 18ου αι., που είχε εγκαταλειφθεί, αφού δίπλα ακριβώς κτίστηκε μεγάλη ομώνυμη στις αρχές του αιώνα, νεοκλασικού ρυθμού.

Μετά την παραχώρηση του μνημείου στην 1η Εφορεία Βυζαντινών

Αρχαιοτήτων από την Εκκλησία, ακολούθησαν εργασίες επισκευής, που εκτός άλλων περιλάμβαναν εξασφάλιση της υποθεμελίωσης, εγκατάσταση υποδαπέδιου συστήματος κλιματισμού, φωτισμού και ελέγχου, κατασκευή βοηθητικού κοινόχρηστου κτίσματος, διαμόρφωση και φύτευση του αυλόγυρου.

Στόχος ήταν ο απογυμνωμένος από τη λειτουργική χρήση του ναός να δεχθεί θρησκευτικά έργα τέχνης με γνώμονα τον απόλυτο σεβασμό στην ιερότητα και ιστορικότητά του και να γίνει επισκέψιμος.

Ακολούθησε ο επαναπατρισμός όλων των καλλιτεχνικών θησαυρών, κυρίως τοιχογραφιών, που είχαν αποτοιχισθεί από ερειπωμένες βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες και φυλάσσονταν στις αποθήκες της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Στη Συλλογή παρουσιάζονται έργα ζωγραφικής κυρίως αποτοιχισμένες τοιχογραφίες, αλλά και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, εικόνες και μερικά αντικείμενα αργυροχοίας, μεταλλοτεχνίας και κεραμικής. Καλύ-

πτουν ένα ευρύ χρονικό φάσμα από τον 6ο μ.Χ. μέχρι το 18ο αι. μ.Χ., και μαρτυρούν τη διασταύρωση ποικίλων καλλιτεχνικών επιδράσεων στην τέχνη του νησιού, από την κοντινή Πελοπόννησο, την Κρήτη αλλά και τη μακρινή δύση, λόγω της μεγάλης διάρκειας της βενετικής κυριαρχίας στα Κύθηρα.

Τα εκθέματα που αφορούν στη μνημειακή ζωγραφική παρουσιάζονται σε ενότητες κατά μνημεία και όχι με χρονολογική σειρά, ώστε να δοθεί η συνολική εικόνα των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών κάθε ναού, που σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν σε επάλληλα στρώματα.

Το παλαιότερο δείγμα ζωγραφικής της Συλλογής και γενικά των Κυθέρων στους χριστιανικούς χρόνους είναι τμήμα παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου του 6ου αι. μ.Χ., που ήλθε πρόσφατα στο φως έπειτα από ανασκαφική έρευνα της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Προέρχεται από τον χώρο του ιερού του ερειπωμένου ναού του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου στον Ποταμό και παρουσιάζεται σε συνάφεια με τις α-

ποιοιχισμένες τοιχογραφίες από τον ημικύλινδρο της αψίδας του, ώστε να δοθεί η εικόνα του ανατολικού τμήματος του μνημείου.

Το ψηφιδωτό δάπεδο κοσμεύεται στο πλαίσιο με αλυσσειδή πλοχμό από δύο ταινίες, που συμπλεκόμενες σχηματίζουν στο κέντρο οφθαλμό. Ως κεντρικό θέμα θα είχε αγγείο με κληματίδα από το οποίο σώζονται τμήματα βλαστών. Είναι το δεύτερο παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύπτεται στο νησί μετά το γνωστό από παλαιότερα στον Αγ. Γεώργιο του Βουνού με τις έξοχες ανθρωπομορφικές παραστάσεις του 7ου αι. μ.Χ.

Ομάδα τοιχογραφιών

Ανάμεσα στις οκτώ εκτιθέμενες τοιχογραφίες του 13ου αι. από τον ναό του Αγ. Ιωάννη στον Ποταμό επισημαίνουμε την καλύτερα σωζόμενη με τους τρεις ολόσωμους αγίους Κήρυκο, Γεώργιο, Νοτάριο και τμήμα παράστασης της Ανάληψης. Η μεγάλη αυτή τοιχογραφία με τις στιβαρές και επιβλητικές μορφές των αγίων, την ένταση στην έκφραση των προσώπων, τον διακοσμητικό φόρτο των ενδυμάτων, τους ζωντανούς τόνους των χρωμάτων, μετέφερε το πνεύμα της ζωγραφικής των Κυθήρων του 13ου αι. και όχι μόνο μέχρι το Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης στη γνωστή έκθεση η «Δόξα του Βυζαντίου».

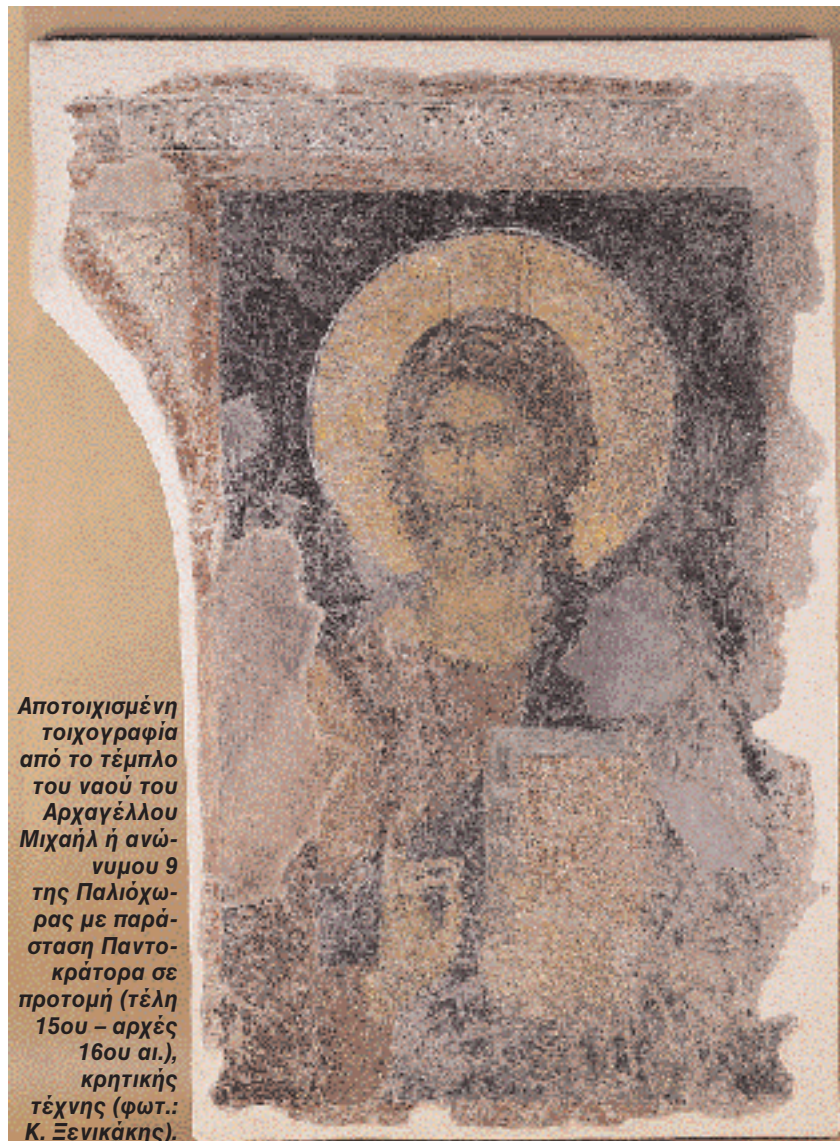
Από τον παλαιότερο μεσοβυζαντινό ναό του νησιού, τον Αγ. Ανδρέα στο Λιβάδι (10ος αι. μ.Χ.) προέρχεται μία επίσης εντυπωσιακή τοιχογραφία που έχει αποτοιχισθεί από τον τεταρτοσφαίριο της κεντρικής κόγχης του ιερού, με δεξιόμοιο Αγ. Ανδρέα του 13ου αι. μ.Χ. η οποία κάλυπτε παλαιότερα στρώμα ζωγραφικής του 10ου αι. με παράσταση Δέησης.

Σε μια άλλη τοιχογραφία του τέλους του 13ου αι., από το μικρό γραφικό ναό του Αγ. Μύρωνα στον Κάλαμο με παραστάσεις της Βάπτισης, Μεταμόρφωσης, Εις Αδου Καθόδου και Γέννησης, διαπιστώνεται η απλοϊκή έκφραση της τέχνης από κάποιον ντόπιο πιθανώς καλλιτέχνη. Ο ερειπωμένος βυζαντινός ναός του Αγ. Νικολάου στους Μολιγκάτες περιοχής Μυλοποτάμου εκπροσωπείται με 4 αποτοιχισμένες τοιχογραφίες, που καλύπτουν χρονική περίοδο από τον 14ο - 16ο αι. Αξιοσημείωτη η μεταβυζαντινή τοιχογραφία με το εκφραστικό και καλοδουλεμένο πρόσωπο του Αγ. Νικολάου σε προτομή.

Στην ομάδα των τοιχογραφιών από ναούς του οχυρωμένου οικισμού της Παλαιοχώρας πρωτεύουσας του οικισμού από τα υστεροβυζαντινά χρόνια μέχρι τη βίαιη καταστροφή της το 1537 από τον πειρατή Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, είναι έκδηλες οι επιδράσεις της κρητικής τέχνης, όπως αποτυπώνονται στα ήρεμα και αριστοκρατικού ύφους πρόσωπα της Παναγίας και του Χριστού (τέλη 15ου αρχές 16ου αι.) από το τέμπλο του ναού

Εικόνα με παράσταση στηθαίου Αγ. Ιωάννου Προδρόμου (17ου αι.), φυλασσόταν παλαιότερα στο αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας Κυθήρων. Εκτίθεται στη Συλλογή (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

Αποτοιχισμένη τοιχογραφία από το τέμπλο του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ή ανώνυμου 9 της Παλιόχωρας με παράσταση Παντοκράτορα σε προτομή (τέλη 15ου - αρχές 16ου αι.), κρητικής τέχνης (φωτ.: Κ. Ξενικάκης).

του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ή της Αγ. Αικατερίνης (15ος αι.) από το τέμπλο του ναού του Αγ. Αντωνίου.

Εικόνες φορητές

Τα έργα ζωγραφικής σε ξύλο, έξι (6) φορητές εικόνες και ξυλόγλυπτος σταυρός τέμπλου, χρονολογούνται από τα τέλη του 16ου μέχρι τις αρχές του 18ου αι. και μαρτυρούν το πνεύμα της ζωγραφικής των φορητών μεταβυζαντινών εικόνων του νησιού, που κινείται στο πλαίσιο της βυζαντινής παράδοσης και της κρητικής σχολής με περιορισμένες δυτικές επιδράσεις.

Εντυπωσιάζει με την ποιότητά της η δεσποτική εικόνα με τον Χριστό σε προτομή, ενυπόγραφο έργο του Κρητικού ζωγράφου Εμμανουήλ Λαμπάρδου, κειμήλιο προσφυγών της μεγαλονήσου, που με τη σταδιακή τουρκική κατάκτηση, αναζήτησαν καταφύγιο στα Επτάνησα, με πρώτο σταθμό σε αρκετές περιπτώσεις τα Κύθηρα. Στο ίδιο πνεύμα της κρητικής τέχνης και η κεφαλή του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου από το χέρι ζωγράφου που συνεχίζει την παράδοση του Λαμπάρδου. Η μεγάλη εικόνα με την ωραία παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας (μέσα 17ου αι.) από το Κάστρο Μυλοποτάμου έχει ως πρότυπο κρητικό έργο του 15ου αι. και φέρει το οικόσημο του Ενετού κατόχου της. Τέλος, μερικά δείγματα κεραμικής, μεταλλοτεχνίας και αργυροχοΐας, κυρίως της όψιμης μεταβυζαντινής περιόδου, εκτίθενται στην εσοχή που έχει δημιουργηθεί στη θέση της τειχισμένης νότιας θύρας του ναού και φανερώνουν τις περιορισμένες δυνατότητες των κατοίκων σε δύσκολους καιρούς πριν από την πτώση της Γαληνοτάτης. Την έκθεση συμπληρώνουν ενημερωτική πινακίδα με γενικές πληροφορίες για την ιστορία και την τέχνη του νησιού, χάρτης με τη θέση των σημαντικότερων μνημείων, οι σχετικές επεξηγηματικές πινακίδες των εκθεμάτων, ειδικά δε οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες συνοδεύονται από φωτογραφίες και σχέδια κατόψεων των εκκλησιών, στα οποία σημειώνεται η ακριβής θέση απόσπασσης των έργων.

Στα απομονωμένα ακόμα και λίγο πριν από το 2000 Κύθηρα, η ίδρυση της Συλλογής στο Λιβάδι πιστεύουμε ότι ως πρώτο βήμα παρουσίασης των καλλιτεχνημάτων του νησιού εκπληρώνει το σκοπό της σε ενημερωτικό, εκπαιδευτικό και μορφωτικό επίπεδο. Η επιτυχία του εκπαιδευτικού προγράμματος του υπουργείου Πολιτισμού που λειτούργησε το 1997 και η απήχηση που είχε κυρίως στους νεαρούς μαθητές με την πρόθυμη συμμετοχή και την έντονη δίψα τους για ενημέρωση, είναι η καλύτερη απόδειξη.

Βιβλιογραφία

Ειδικά για το έργο καταγραφής, στερέωσης, συντήρησης, προστασίας κ.λπ. των μνημείων των Κυθήρων, βλ. τις εκθέσεις της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα οικεία κεφάλαια των Χρονικών του Αρχαιολογικού Δελτίου του υπουργείου Πολιτισμού από τον τόμο 20 (1965) έως 49 (1994).

Από τους Βενετούς στην Ένωση

Οι δυτικές κυριαρχίες στο νησί, ο Αγώνας του '21 και το Ριζοσπαστικό Κίνημα

Του **Γεωργίου Ν. Λεοντίνη**

Καθηγητή Νεότερης Ελληνικής
Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ πορεία των Κυθήρων από το έτος 1207 έως το 1864 (περίοδος των Δυτικών Ευρωπαϊκών Κυριαρχιών σε αυτά) καθώς και η διαμόρφωση της πολιτικής και της πολιτιστικής τους φυσιογνωμίας επηρεάζονται από τις ανακατατάξεις που υφίσταται την περίοδο αυτή η ευρύτερη περιοχή (νησιά του Αιγαίου-Κρήτη-Πελοπόννησος-Ιόνια νησιά). Μετά το διαμελισμό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους της Δ' σταυροφορίας (1204), τα Κύθηρα περιήλθαν στους Βενετούς, η κυριαρχία των οποίων, με εξαίρεση την περίοδο 1715 έως 1718, διατηρήθηκε σχεδόν αδιάτακτη για έξι περίπου αιώνες (1207-1797), κατά την οποία πέρασαν στην οθωμανική κυριαρχία. Μετά το 1669 υπήχθησαν στη βενετική διοίκηση της Πελοποννήσου και, όταν αυτή καταργήθηκε το 1718 (συνθήκη Passarowitz), ακολούθησαν την τύχη των άλλων νησιών του Ιονίου πελάγους.

Από τότε θεωρήθηκαν φυσιολογική προέκταση και απαραίτητο συμπλήρωμα των βενετικών κτήσεων προς το νότιο μέρος του Ιονίου, λόγω της σημαντικής γεωγραφικής τους θέσης μεταξύ Κρήτης, Πελοποννήσου και Ιονίων νησιών. Έως το 1864 γνώρισαν δύο φορές τη γαλλική κυριαρχία (1797-1798: περίοδος των Δημοκρατικών Γάλλων, και 1808-1809: περίοδος των Αυτοκρατορικών Γάλλων), βρέθηκαν υπό Ρωσοτουρκική κατοχή (1799-1800) και εντάχθηκαν στο πολιτικό και διοικητικό πλαίσιο της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807). Από το έτος 1809 έως το 1864 βρέθηκαν υπό τη «Βρετανική Προστασία». Νοοτροπίες, συλλογικές τάσεις και αξίες, πολιτικά και οικονομικά αιτήματα των κατοίκων, κοινωνικές σχέσεις και ιεραρχικές δομές αποτελούν συγκρισιμα στοιχεία με αντίστοιχα που παρατηρούνται στις άλλες βενετικές κτήσεις και κυρίως στα Ιόνια νησιά.

Κύθηρα και Κρήτη

Όταν το 1207-8 οι Βενετοί πατρίκι-οι *Venier* κατέλαβαν τα Κύθηρα, ακολούθησαν πολιτική συμφιλίωσης με το ντόπιο ηγετικό στοιχείο. Έτσι το 1238, ο Μαρίνος *Venier* νυμφεύει το γιο του με τη θυγατέρα του Νικολάου Ευδαιμογιάννη ή Δαιμογιάννη, άρχοντα από τη Μονεμβασιά, εγκαταστημένου μόνιμα στα Κύθηρα, ενώ στις αρχές του 14ου αιώνα συνάπτεται άλλος γάμος, μεταξύ Ελληνίδας αρχόντισσας και γόνου των *Venier*. Οι *Venier*, που εγκαθίστανται ως φεουδάρχες στην Κρήτη, διατηρούν στην κατοχή τους και τα Κύθηρα, είτε με τον τρόπο της άμεσης κατοχής

Το Καψάλι με το φρούριο της Χώρας σε χαλκογραφία του M. Boschini, 1651.

και κυριαρχίας επ' αυτών έως το 1363, οπότε κηρύχθηκαν έκπτωτοι λόγω της συμμετοχής τους στην εξέγερση των φεουδαρχών της Κρήτης εναντίον της βενετικής μητροπόλεως, είτε από το 1393 και εξής με το ιδιόμορφο καθεστώς συγκυριαρχίας (*comparticipi*) μεταξύ αυτών και της βενετικής δημοκρατίας. Σύμφωνα με αυτό, η Βενετία διατήρησε το διοικητικό και στρατιωτικό έλεγχο του νησιού καθώς και την είσπραξη των προσόδων των ένδεκα από τους εικοσιτέσσερις κλήρους (*carati*), στους οποίους είχαν μερίσει το νησί οι *Venier*.

Οι *Venier* εγκατέστησαν στα Κύθηρα αντιπροσώπους τους από την Κρήτη (κλάδο της οικογένειας Λέοντα Κασιμάτη που μετανάστευσε από την Κρήτη, αφού της παραχωρήθηκαν προνόμια και μεγάλες εκτάσεις γης με φορολογικές απαλλαγές). Το γεγονός αυτό απετέλεσε την αφετηρία για τη μετακίνηση και άλλων αρχοντικών οικογενειών από τα πρώιμα ήδη χρόνια της βενετικής κυριαρχίας στα Κύθηρα (οικογένειες Κοντολέοντος, Μόρμωρη, κ.ά.).

Η διοικητική οργάνωση των Κυθήρων βασίστηκε σε καθεστώς συνδιοίκησης μεταξύ των ντόπιων αρχόντων και της ξένης ηγεσίας. Οι Βενετοί, ύστερα από αίτημα των κατοίκων, συγκρότησαν Συμβούλιο «Ευ-

γενών». κατατάσσοντας ορισμένο αριθμό προυχόντων στην τάξη των *cittadini*, οι οποίοι ανέλαβαν διοικητικά καθήκοντα δευτερευούσης σημασίας, ενώ παράλληλα τους χορηγούνταν προνόμια ανάλογα με εκείνα των εγγεγραμμένων στο «Libro d' Oro» των νησιών του Ιονίου. Κύριο γνώρισμα της τάξης των Κυθηρίων ευγενών υπήρξε η μικρή, συγκριτικά με τους άλλους ευγενείς των νησιών του Ιονίου, ιδιοκτησία και ο μιμητισμός της βενετικής *nobilitatis*. Η μεταφορά, ωστόσο, το 1537, μετά την επιδρομή του Βαρβάρου στο νησί, της πρωτεύουσας από τον Άγιο Δημήτριο στο Καψάλι υπακούει στην πολιτική λογική του χωροταξικού αντιπερισπασμού της νέας ηγετικής διοίκησης, εγχώριας και ξένης, προς τους παραδοσιακούς ευγενείς καθώς συνιστά και τη διχοτόμο της παλαιάς κοινωνικής συγκρότησης από τη νέα.

Για τον θαλάσσιο έλεγχο

Οι Βενετοί αποκαλούσαν χαρακτηριστικά το νησί των Κυθήρων «φανό των τουρκικών κινήσεων» και το θεωρούσαν, μαζί με την Τήνο, ως τα δυο μάτια του «Βασιλείου της Κρήτης» για τον έλεγχο της θάλασσας από το Ταίναρο έως την Κωνσταντι-

νούπολη. Η διαρκής μέριμνα για την οχύρωσή του, η υπερίσχυση του βενετικού στόλου και η συνακόλουθη προστασία του πληθυσμού από τις τουρκικές και πειρατικές επιδρομές, η στρατηγική γεωγραφική του θέση ως ενός σταθμού επικοινωνίας μεταξύ Ανατολής και Δύσης και οι γενικότερες εξωτερικές μεταβολές δημιουργούν αφ ενός ένα πλαίσιο σταθερής κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο εδραιώνεται από τη στιγμή που τα Κύθηρα αποκόπτονται από το διοικητικό κορμό της Κρήτης, και αφετέρου αποκτούν ειδικό βάρος στη δημογραφική ενίσχυση του νησιού. Η πολιτική των εποικισμών που εφαρμόστηκε από την εποχή της διοικητικής σύνδεσης του νησιού με την Κρήτη συνέβαλε στην ανάπτυξη σταθερών σχέσεων μεταξύ των δυο περιοχών από την περίοδο αυτή. Στη συνέχεια ο τουρκοβενετικός πόλεμος (1645-1669) και η κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς Τούρκους, η Ελληνική Επανάσταση και οι Κρητικές Επανάστασεις θα προκαλέσουν μεταναστευτική κίνηση από την Κρήτη προς τα Κύθηρα.

Μετακινήσεις προσφύγων, επιμειξίες και κάθε είδους επικοινωνία του εγχώριου πληθυσμού με την Κρήτη και τις άλλες γειτονικές περιοχές διαμόρφωσαν τα ειδικά χαρακτηριστικά αυτής της μικρής τοπικής κοινωνίας. Πολλοί από τους Βενετούς ήρθαν σε επιμείζια με το τοπικό στοιχείο και εξελληνίσθησαν. Τα ιταλικής προελεύσεως επίθετα ή παραεπίθετα, όπως Αλιφιέρης, Δαπόντες, Δελακοβίας, Κασιμάτης, Λεοντίνης, Μαρσέλος ή Μασσέλος, Πιζάνος ή Πισσάνος, Σανιάνος, κ.ά., που έως σήμερα συναντώνται στο νησί, επιβεβαιώνουν τη δημογραφική ανανέωση των Κυθήρων κατά την πρώιμη βενετική περίοδο.

Κοινωνική επαναστατική δραστηριότητα

Κατά την περίοδο των Δυτικών Ευρωπαϊκών Κυριαρχιών (1207 - 1864) και κυρίως από τα μέσα του 18ου αιώνα και εξής, η κυθηραϊκή κοινωνία συνδέεται στενά με την εξέλιξη του επαναστατικού φαινομένου στην ευρύτερη περιοχή, είτε αυτό παρουσιάζει εθνικά είτε κοινωνικά χαρακτηριστικά. Το έτος 1780 εκδηλώνεται στα Κύθηρα αστικοαγροτικό κίνημα, ενώ κατά την περίοδο της Ρωσοτουρκικής Προστασίας στα Επτάνησα η επαναστατική δραστηριότητα του κηθυραϊκού πληθυσμού διαρκεί επί δυο περίπου χρόνια (1799 - 1800) και έχει ως συνέπεια την ανατροπή του παλαιού καθεστώτος. Στις 28 Ιουλίου 1800 συγκροτείται επαναστατικό συμβούλιο, το οποίο συντάσσει «Καταστατικό Χάρτη» πολι-

τικής διοίκησης των Κυθήρων με τις διατάξεις του οποίου διοικήθηκαν επί δυο χρόνια περίπου (1800 - 1802), έως την άφιξη του Ευσταθίου Μεταξά (Δεκέμβριος 1802) διοίκηση η οποία συνδέθηκε με απόπειρες παλινόρθωσης της παλαιάς τάξης πραγμάτων στο νησί.

Μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1669 και την παραχώρηση της Πελοποννήσου σε αυτούς το 1718, τα Κύθηρα εξακολουθούν να συνδέονται με το βενετικό αποικιοκρατικό σύστημα, σταδιακά όμως χάνουν τη στρατηγική σημασία που είχαν στο παρελθόν. Κατά την περίοδο αυτή αποτελούν ενδιάμεσο σταθμό προσφύγων που μετακινούνται από την Κρήτη στα Ιόνια νησιά. Αρκετοί, ωστόσο, από αυτούς παραμένουν στο νησί, εφόσον η βενετική διοίκηση τους εξασφαλίσει ικανοποιητικές συνθήκες διαμονής. Μετά το 1669, επίσης, οι εμπορικές και ναυτιλιακές σχέσεις των Κυθήρων με την Κρήτη και την Πελοπόννησο διευκολύνονται, δεδομένου ότι η γεωγραφική τους θέση ευνοεί την ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας και η Βενετία αρχίζει να παρακμάζει. Τα λιμάνια του νησιού προσφέρονται ως διαμετακομιστικοί σταθμοί προς άλλα πλησιέστερα ή μακρινότερα κέντρα της Μεσογείου.

Εποχική μετανάστευση

Οι επιδράσεις γενικότερα της Κρήτης και της Πελοποννήσου προς το νότιο και βόρειο τμήμα του νησιού αντίστοιχα, από την εποχή αυτή γίνονται εμφανέστερες, λόγω των συνεχών εποίκισμών από τις περιοχές αυτές μετά το 1669 και 1718 αντίστοιχα. Εξάλλου, με τη δημογραφική αύξηση που παρατηρείται στα Κύθηρα στις αρχές του 18ου αιώνα και την επέκταση των εμπορικών και άλλων σχέσεων, εργασιακού κυρίως χαρακτήρα, με τη γειτονική Πελοπόννησο και την Κρήτη, μεγάλος αριθμός Κυθηρίων μεταναστεύει εκεί αλλά και

Ιερά Μονή Μυρτιδίων. Εδώ καθιγιάζεται από τους Κυθηρίους ο Αγώνας του 1821. Το μοναστήρι κτίστηκε στη σημερινή του μορφή στα μέσα του περασμένου αιώνα. Ιερός χώρος, ταυτισμένος με την θρησκευτική ζωή του νησιού, ήταν και είναι τόπος προσκυνήματος των απανταχού Κυθηρίων (φωτ. αρχείο «Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών»).

αλλού για εξεύρεση εργασίας. Οι περίοδοι των καλλιεργειών και της συγκομιδής των καρπών απορροφούσαν το μεγαλύτερο αριθμό ευκαιριακών μεταναστών, οι οποίοι συντελούσαν σε μια εποχική αποδημία, κυρίως ακτημόνων και μικροεισοδηματιών για τη συμπλήρωση του οικογενειακού τους εισοδήματος. Αυτό το φαινόμενο της εποχικής μετανάστευσης πριν από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης (18ος αι.) υπερέβη τα επίπεδα της συγκυριακής του λειτουργίας και προσέλαβε, όπως θα δειχθεί ακολουθώς, χαρακτηριστικά αποφασιστικού ιστορικού παράγοντα.

Ελληνική Επανάσταση και Ριζοσπαστικό Κίνημα

*Θέλεις νάσαι πατριώτης; Μην πατείς ποτέ στραβά,
Μη χαρίζεσαι στους ξένους, μη φρονείς τυραννικά.*

(Ηλ. Ζερβός - Ιακωβάτος «Η λύρα του ερμημίτου»)

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και του Ριζοσπαστι-

κού Αγώνα των Επτανησίων για την Ένωση με τον κορμό του απελευθερωμένου τμήματος της κεντρικής και νησιωτικής Ελλάδας, τα Κύθηρα εμφανίζουν ενεργό, άμεση και έμμεση, επαναστατική δραστηριότητα. Μεγάλος αριθμός αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης ή άλλων που έχουν λάβει μέρος σε προηγούμενα επαναστατικά κινήματα του Ελληνισμού, εξόριστοι λόγοι και ιερωμένοι, καθώς και άμαχος πληθυσμός (γυναίκοπαιδα και ηλικιωμένοι άνδρες) καταφεύγουν στο νησί από τις γειτονικές τουρκοκρατούμενες περιοχές ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια. Γενικά τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα κατέστησαν σταθμός και ορμητήριο για επαναστατική δραστηριότητα στην τουρκοκρατούμενη νησιωτική και κεντρική Ελλάδα.

Στα Κύθηρα θα καταφύγουν και θα παραμείνουν για μεγάλο ή σύντομο χρονικό διάστημα οι Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Λάμπρος Κατσώνης, Λάζαρος Κουντουριώτης, Γρηγόριος Κωσταντάς, Σοφοκλής Οικονόμου του εξ Οικονόμων, οι Στέφανος και Νικόλαος Οικονόμου, ο γνωστός Γάλλος φιλέλληνας

Valestra, ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, ο Ανδρέας Μιαούλης, ο Δημήτριος Τσαμαδός, ο Αναστάσιος Κοκκίνης, ο Γεώργιος Προύσκος, ο επίσκοπος Υδρας και Πόρου Γεράσιμος Ράλλης Σπανός, μετέπειτα Αργολίδος και Κορινθίας, ο Αρχιεπίσκοπος Ευβοίας Γρηγόριος Δ' ο «Ηπειρώτης» ή «Αργυροκαστρίτης», γνωστός ως ο από Παραμυθίας, μετέπειτα μητροπολίτης Αθηνών, οι επίσκοποι Μοσχονησίων Βενέδικος και Ηλιουπόλεως Ανθιμος, οι μοναχοί Χρυσανθος από την Πελοπόννησο και Αγαθάγγελος, ο μετέπειτα Μητροπολίτης Καισαρείας και άλλοι.

Τόποι που προέρχονταν

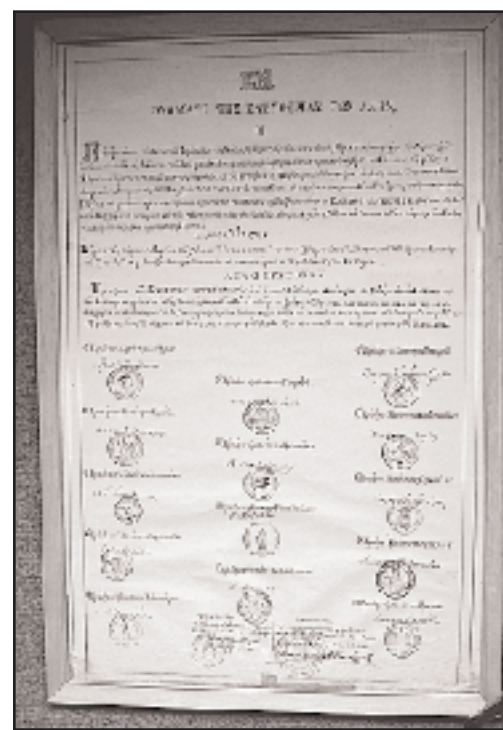
Από τις καταστάσεις που συνέτασσε η Πολιτική Αστυνομία των Κυθήρων για τους πρόσφυγες κατά τους πρώτους χρόνους της Επανάστασης, πληροφορούμαστε ότι αυτοί προέρχονταν από την Ιερουσαλήμ, τη Νικομήδεια, το Αϊβαλί, την Ανατολική Ρωμυλία, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τη Θεσσαλονίκη, τη Θεσσαλία, τη Στερεά **Συνέχεια στην 20η σελίδα**

Κυθηραϊκή αυτονομία

Το γεγονός ότι τα Κύθηρα απετέλεσαν για βραχύ χρονικό διάστημα στις αρχές του αιώνα μας αυτόνομη κρατική οντότητα είναι ελάχιστα γνωστό, έχει όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στη φωτογραφία η σφραγίδα και η χειρόγραφη διακήρυξη της Αυτονομίας της Αυτονόμου Διοικήσεως Κυθήρων. Η όλη παράξενη ιστορία έχει εν συντομία ως εξής: Το 1916 τα Κύθηρα με προτροπή του βενιζελικού πολιτευτή Παν. Τσιτσιλία, προσχώρησαν στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και εξεδίωξαν τις αρχές του φιλοβασιλικού καθεστώτος. Λίγο αργότερα, όταν έγινε συμφωνία να επιστραφεί το νησί στη δικαιοδοσία της κυβέρνησης των Αθηνών, ανεκηρύχθη με απόφαση των αντιπροσώπων του λαού σε αυτόνομη περιοχή. Ένα πενταμελές όργανο ανέλαβε καθήκοντα οιοονεί κυβέρνησης, ανέπτυξε τις σχέσεις με το Βενιζέλο και φαίνεται ότι άρχισε συζητήσεις με Βρετανούς πράκτορες, που ενδιαφέρονταν για την κίνηση των αγγλικών υποβρυχίων στην περιοχή. Από τις 5 Μαρτίου 1917, οπότε ανεκηρύχθη επίσημα η αυτονομία, η «κυβέρνηση» των Κυθήρων εξέδωσε

22 διατάγματα, που αφορούσαν κυρίως στη σύσταση τελωνειακών και ταμειακών αρχών και τοποθετήσεις και απολύσεις υπαλλήλων. Τότε έγινε και επισφράγιση γραμματοσήμων με τη σφραγίδα της Αυτονόμου Διοικήσεως, ενώ με διάταγμα έγιναν αποδεκτές οι αποφάσεις της κυβερνήσεως της Θεσσαλονίκης, μεταξύ των οποίων ήταν και αυτή που αφορούσε στην κήρυξη πολέμου στη Γερμανία. Με την πτώση της κυβέρνησης των Αθηνών και την επανένωση της Ελλάδος σε ένα κράτος, διελύθη και το Αυτόνομο και εφήμερο Κυθηραϊκό «κράτος» (Μάιος 1917), χωρίς να αναστείλει την ισχύ των... διαταγμάτων του, έτσι ώστε να διερωτώνται και σήμερα αρκετοί ειρωνικά, μήπως τα Κύθηρα είναι ακόμη σε... εμπόλεμη κατάσταση με τη Γερμανία. Φυσική η αποδοχή από την ελληνική Βουλή αργότερα όλων των πράξεων της κυβερνήσεως της Θεσσαλονίκης είχε δώσει νομική λύση στη θέμα, παρασύροντας και τις πράξεις του εφήμερου Κυθηραϊκού «κράτους», έτσι ώστε η συζήτηση να έχει φιλολογικό μόνο ενδιαφέρον.

Μ. Π. Καλλιγέρος

Συνέχεια από την 19η σελίδα

Ελλάδα, την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά, τη Λευκάδα, την Αθήνα, τον Πειραιά, το Ναύπλιο, το Αργος, τα Βάτικα, την Τρίπολη, την Καλαμάτα, τους Γαργαλιάνους, τη Μεθώνη, την Κορώνη, την Ηλεία, την Αχαΐα, την Κορινθία, την Κρήτη, την Κύπρο, τη Δαλματία, τη Ρωσία και τη Μάλτα.

Η πλειονότητά τους προερχόταν από την Πελοπόννησο, τη Μ. Ασία και την Κρήτη, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και άλλα νησιά του Αιγαίου. Από τα ονόματα της γενέθλιας γης των προσφύγων διαπιστώνεται ότι ένα μεγάλο μέρος ήταν Κυθηριοί μετανάστες ή άλλοι Έλληνες –κυρίως γνωστοί και φίλοι κατοίκων του νησιού– οι οποίοι ζητούσαν καταφύγιο σε περιβάλλον οικείο, που είχε ήδη οικοδομηθεί από την εποχή της ανάπτυξης οικονομικών και εργασιακών σχέσεων των Κυθηρίων με τους κατοίκους των αρχικών εστιών τους.

Παράλληλα με τους Έλληνες προσφεύγουν στα Κύθηρα και Τούρκοι πρόσφυγες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι βρετανικές αρχές επέβαλαν περιοριστικά μέτρα εισόδου και ελέγχου αλλά και παρακολουθούσαν τους Έλληνες πρόσφυγες για τυχόν επαναστατική δράση, διευκόλυναν, κατόπιν συνεννόησης με την Υψηλή Πύλη, την είσοδο των Τούρκων προσφύγων παρέχοντας σε αυτούς υψηλά μέτρα προστασίας. Η συγκεκριμένη βρετανική πρακτική προκάλεσε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας του εγχώριου πληθυσμού των Κυθέρων.

Η εντεινόμενη δυσανεξία του ελληνικού πληθυσμού για την πολιτική της Βρετανικής Προστασίας, η έκταση της αντιτουρκικής στάσης των κατοίκων και η συμπαράστασή τους στον αγωνιζόμενο πληθυσμό της κεντρικής και νησιωτικής Ελλάδας, εντοπίζεται στο αιματηρό επεισόδιο του Καραβά, κατά το οποίο Κυθηριοί επετέθησαν εναντίον τουρκικού πλοίου και σκότωσαν πενήντα Τούρκους (γυναικόπαιδα) που προορίζονταν για την Κρήτη.

Συμβολή

Υπογραμμίζεται ότι οι Κυθηριοί συμβάλλουν στην ενίσχυση του Αγώνα με την προστασία των προσφύγων, τη συμμετοχή τους σε επαναστατικές εταιρείες και οργανώσεις μέσα και έξω από το νησί, την αποστολή τροφίμων και πολεμοφοδίων στα επαναστατικά στρατόπεδα, ακόμα και με την προσωπική συμμετοχή τους (Γιάννης Γιαννόπουλος, Κυριάκος Καλούτσης, Κωνσταντίνος Πρινέας, Μαρίνος Σπαχής κ.ά.). Το φαινόμενο της εποχικής μετανάστευσης που είχε προηγηθεί της Ελληνικής Επανάστασης συνέβαλε σε μία ενδυνάμει πολιτισμική επικοινωνία των Κυθέρων με την Κρήτη, την Πελοπόννησο, τη Στερεά, το Ανατολικό Αιγαίο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού, τις Κυκλάδες, το Ιόνιο και τα παράλια της Μικράς Ασίας, η οποία ενίσχυσε την πολλαπλή συμ-

Γέφυρα Κατουνίου: Το πιο σημαντικό τεχνικό έργο επί Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα είναι η γέφυρα στο Κατούνι. Σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε από τον Ταγματάρχη του Μηχανικού Μακφέιλ, τοποτηρητή του Αγγλου Αρμοστή στα Κύθηρα. Έχει 13 τόξα, 12 θυρίδες, μήκος 110 μ., ύψος 15 μ. και πλάτος 6 μ., είναι δε πιθανώς η μεγαλύτερη του είδους αυτού στην Ελλάδα. Ολο το έργο κατασκευάστηκε με τη μέθοδο της αγγαρείας (επίταξη εργασίας και μεταφορικών μέσων) και ολοκληρώθηκε το 1826, ελάχιστο χρόνο πριν από την οριστική κατάργησή της, λόγω των σφοδρών διαμαρτυριών των κατοίκων. (Με την ίδια μέθοδο πάντως κατασκευάστηκαν τότε και πολλά άλλα έργα, ιδίως οικοδομικά και οδικά) (φωτ.: Κ. Λιόντης).

μετοχή τόσο του εγχώριου πληθυσμού όσο και των προσφύγων της περιόδου αυτής στην Επανάσταση.

Όσον αφορά τη συμμετοχή του κυθηραϊκού πληθυσμού στη Ριζοσπαστική Κίνηση των Επτανήσιων για την Ένωση, παρατηρούμε ότι αυτή ενδυναμώνεται προοδευτικά, εφόσον και στο βαθμό που οι ειδι-

κές συνθήκες της εξέλιξης του Ριζοσπαστικού Κινήματος στα Επτάνησα το επιβάλλουν.

Τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, γνωστά ως νησιά των εξόριστων Ριζοσπαστών, δραστηριοποιούνται πιο ενεργά από την εποχή κατά την οποία εκτοπίζονται σε αυτά σημαίνοντα στελέχη του Ριζοσπα-

στικού Κινήματος της Επτανήσου. Μια κορυφούμενη επαναστατική δραστηριότητα παρουσιάζεται εκεί και ενδυναμώνεται, ιδιαίτερα, με την παρουσία του εκτοπισμένου Ηλία Ζερβού - Ιακωβάτου.

Η επαναστατική ένταση που προκλήθηκε στο νησί αποτυπώνεται και στην αλληλογραφία των Κυθηρίων Ριζοσπαστών, Γεωργίου Μόρμωρη, Γεωργίου Αρώνη-Παναγιωτόπουλου, Κοσμά Πανάρετου και άλλων κατοίκων, τόσο με τους εξόριστους στα Κύθηρα ή στα Αντικύθηρα όσο και με άλλους Επτανήσιους Ριζοσπάστες.

Βιβλιογραφία

1. G.N. LEONTSINIS, *The island of Kythera; A social History, 1700-1863* (Ph. D. Thesis, University of East Anglia, 1981), *National and Capodistrian University of Athens, Faculty of Arts, (S. Saripolos Library), Athens 1987.*
2. G.N. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, *Ζητήματα επαναστατικής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1991.
3. Τον ίδιον, *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας και εκπαίδευσης*, Κεντρ. Διάθεση: εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1995.
4. Τον ίδιον, «Εποικιστικές επιδράσεις στα Κύθηρα μετά την άλωση της Κρήτης από τους Τούρκους και ιδεολογία του προσηφυγικού πληθυσμού», *Πρακτικά ΣΤ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Χανιά 1990, σ. 142-162.
5. Τον ίδιον, «Το πρόβλημα των προσφύγων στα Κύθηρα από την Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης», Ανακοίνωση στο Γ Διεθνές Πελοποννησιακό Συνέδριο, Καλαμάτα 1985.
6. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. ΣΤ, Παρίσι - Αθήνα 1883.
7. F. THIRIET, «A propos de la Seigneurie des Venier Sur Cerigo», *Studi Veneziani* 12, 1970).

Ενα από τα σχολεία, που κατασκευάστηκαν επί Αγγλοκρατίας στα Κύθηρα. Βρίσκεται στο λόφο Μηλαπιδέα της περιοχής Λιβαδίου. Το σχολείο λειτουργούσε με τη Λαγγαστριανή (αλληλοδιδασκτική) μέθοδο. Το παράδοξο είναι, πως για να πεισθούν οι χωρικοί να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο, τους εδόθη ως κίνητρο η απαλλαγή των ζώων τους από την αγγαρεία. Το μέτρο είχε μεγάλη επιτυχία, λόγω προφανώς της στενότητας στα μεταφορικά μέσα εν αντιθέσει με την αφθονία... παιδιών. Το πιο σημαντικό όμως αποτέλεσμα του ήταν η ταχύτερη άνοδος του μορφωτικού επιπέδου. Τότε έφθασαν τα Κύθηρα να έχουν το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών στα σχολεία απ' όλα τα Επτάνησα (φωτ.: Μαν. Καλλιγερου. Αρχ. εφημ. «ΚΥΘΗΡΑΪΚΑ»).

Τα πνευματικά Κύθηρα

Λόγιοι, ιστορικοί, λαογράφοι, επιστήμονες, εικαστικοί και στιχουργοί

Του **Γ. Ν. Νικηφοράκη**

Διευθύνων – Γενικού Γραμματέα Εταιρείας
Κυθηραϊκών Μελετών

ΤΑ Κύθηρα, αν και νησί άγονο, απομακρυσμένο και ολιγάνθρωπο, έχουν να επιδείξουν μια μακρά και αρκετά αξιόλογη πνευματική προσφορά. Η θέση τους στο σταυροδρόμι των τριών μεγάλων ελληνικών θαλασσών και των πολιτισμών που αυτές εξέθρεψαν, σε συνδυασμό με την αλληπάλληλη εναλλαγή ξένων, ευτυχώς πολιτισμένων, κατακτητών είχαν ως επακόλουθο οι κάτοικοι του νησιού να γίνουν αποδέκτες των πολιτιστικών ρευμάτων και επιδράσεων, τόσο του ευρύτερου Ελληνισμού όσο και της Ευρώπης, στα πανεπιστήμια της οποίας, μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα, σπούδαζαν όλοι σχεδόν οι επιφανείς Κυθηριοί.

Οι παλαιότεροι λόγιοι

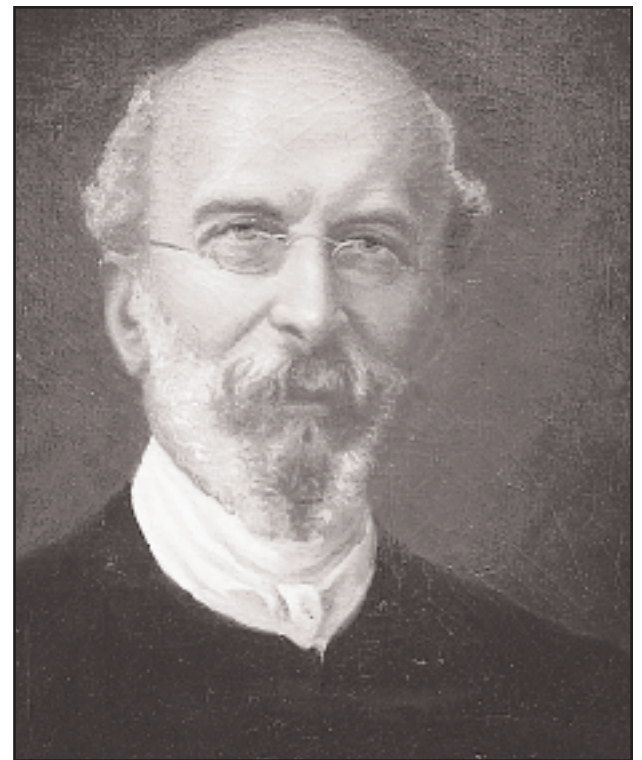
Ο παλαιότερος από τους γνωστούς Κυθηριούς λογίους είναι ο ελληνιστής **Χριστόφορος Κοντολέων**. Ηκμασε στη Ρώμη το πρώτο μισό του 16ου αιώνα και συνέγραψε: επιστολή «Προς τον Μακαριώτατον Πρόεδρον Ρώμης Παύλον Γ' ίνα τον Έλληνα και αρχαίον λόγον ανακαινίση», σχόλια στον Όμηρο καθώς και τη μελέτη «De immortalitate animae oruscola». Κατόπιν ακολουθούν:

Ο **Γρηγόριος** (κατά κόσμον **Γεώργιος) Φατσέας**, που αν και παρέμεινε περισσότερο γνωστός λόγω της ταραχώδους και αντικανονικής, κατά το έτος 1762, ανάρρησης του στο Θρόνο της Αρχιεπισκοπής Φιλαδελφείας, έχει να επιδείξει ένα αξιόλογο συγγραφικό και εκδοτικό έργο όπως τη σχολιασμένη έκδοση της «Λογικής» του Δαμωδού (1759) και την τρίτομη «Γεωγραφική Γραμματική» (1760). Ο ιατροφιλόσοφος **Γεώργιος Μόρμορης** (1720-1790), που υπήρξε πνευματική προσωπικότητα με ευρύτερη προβολή και καταξίωση όπως συνάγεται από την εκλογή του, περί το 1770, ως μέλους μιας από τις περίφημες Ακαδημίες της Φλωρεντίας αλλά και από το γεγονός ότι ο Παναγιώτης Χιώτης τον θεωρεί ως «έναν από τους επτά σοφούς της Ανατολής». Το μόνο έργο του που είναι γνωστό σήμερα είναι σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο ελεύθερη ανάπλαση στα ελληνικά του «Αμύντα» του Torquato Tasso, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1745 συνοδευόμενο από έμμετρο πρόλογο του μεταφραστή.

Τέλος, Κυθηριός ήταν και ο λεξικογράφος και τελευταίος διευθυντής του περίφημου Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου της Βενετίας **Σπυρίδων Βλαντής** (1765-1830), ο οποίος από τη θέση αυτή μοχθούσε για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων.

Ο ιατροφιλόσοφος **Γεώργιος Μόρμορης** (1720-1790). Ο ιστορικός της Επτανήσου **Παναγιώτης Χιώτης** θεωρεί τον **Γεώργιο Μόρμορη** ως «έναν από τους επτά σοφούς της Ανατολής». Εδώ εικονίζεται σε ελαιογραφία του 1770 να φέρει περιβολή ακαδημαϊκού ενώ, απαραίτητο συμπλήρωμα της εποχής, στη βάση αποτυπώνεται και το οικόσημο της οικογένειας.

Ο **Εμμανουήλ Στάης**, γόνος παλαιάς και επιφανούς οικογένειας του νησιού, είναι από τους λόγιους του παρελθόντος αιώνα που ευτύχησαν να ανατυπωθεί το έργο τους στις μέρες μας («**Στάης – Πολυλάς – Ζαμπέλιος**» ΕΛΚΙΑ 1983). Στην προσωπογραφία του, που παρατίθεται εδώ, αποδίδεται εντυπωσιακά η πνευματικότητά του.

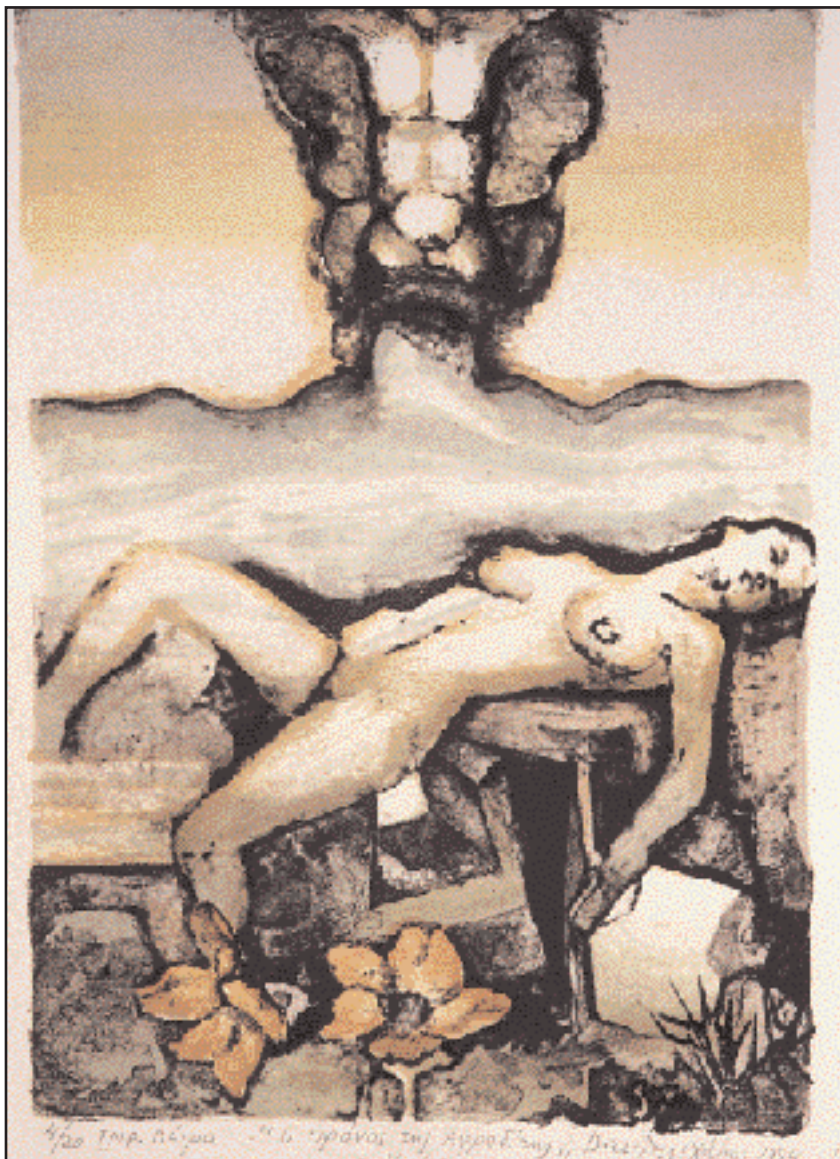
Ο σπηλαιολόγος **Γιάννης Πετρόχειλος** απθανατίζεται από το φακό, μαζί με τη συνοδοιπόρο σύζυγό του **Αννα**, αμέσως μετά την έξοδο από μια εξερεύνησή του στα σπήλαια του **Διρού**.

Κατέλιπε πλούσιο μεταφραστικό έργο συνέταξε, δε, ελληνοϊταλικό και ιταλοελληνικό λεξικό ως και το τρίτομο «Λεξικόν τρίγλωσσον νεοελληνικόν, ιταλικόν και γαλλικόν».

Κατά τον 19ο αιώνα

Οι σημαντικές αλλαγές στην εκπαίδευση που συντελέστηκαν στα Κύθηρα τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα αυτού και η ίδρυση στο νησί ανωτέρων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όπως το «Λύκειο Κυθήρων» και η «Βιτσμάνειος Σχολή», είχαν ως επακόλουθο τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων του πληθυσμού του νησιού. Ενδεικτικό της νέας αυτής πραγματικότητας είναι η λειτουργία, το έτος 1823, της «Φιλολογικής Λέσχης Κυθήρων» και η διοργάνωση, ήδη από το 1831, θεατρικών παραστάσεων από όμιλο ερασιτεχνών, που σύντομα (1834) έλαβε τη μορφή «Θεατρικής Εταιρείας». Είναι εντυπωσιακό ότι το ρεπερτόριο των παραστάσεων αυτών περιλαμβάνει, αποκλειστικά, κωμωδίες του Μολιέρου, οι οποίες ανεβαίνουν σε διασκευή, διδασκαλία και τις περισσότερες φορές και μετάφραση του επί τεσσαρακονταετία διευθυντού του Λυκείου Κυθήρων **Ιωάννη Οικονομίδα** (1800-1872).

Από τους λόγιους της εποχής αυτής ξεχωρίζουν: α) ο **Εμμανουήλ Συνέχεια στην 22η σελίδα**

Βασίλης Χάρος, «Ο θρόνος της Αφροδίτης στα Κύθηρα», 1994 (λιθογραφία, 34,5x24 εκ.). Ο Βασίλης Χάρος (γεννήθηκε στα Κύθηρα το 1938) έχει μία μεγάλη σειρά επιτυχημένων εκθέσεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό και θεωρείται ως ένας από τους αντιπροσωπευτικότερους χαρακτές της εποχής μας, που χειρίζεται την πέτρα με μοναδική ευχέρεια και ευαισθησία. «Έχει ενορχηστρώσει στις χαρακτηριστικές του συνθέσεις μία ανεξάντλητη σε ευρήματα και σε ποίηση φαντασία», όπως υπογραμμίζει η τεχνοκριτικός Ντόρα Ηλιοπούλου-Ρογκάν. Κάθε χρόνο ζωγραφίζει και στο νησί, θέματα από τα οποία χρησιμοποιεί σε πολλά από τα έργα του. Από το 1975 είναι καθηγητής της ζωγραφικής στο Κολλέγιο Αθηνών.

Συνέχεια από την 21η σελίδα
Στάης (1817-1895), γνώριμος, θαυμαστής και μελετητής του Σολωμού, δημοσίευσε δύο σημαντικές μελέτες για το έργο του ποιητή. Για την πρώτη από αυτές, που γράφτηκε στη δημοτική και τυπώθηκε σε ιδιαίτερο φυλλάδιο το 1853, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι με αυτήν «αρχίζει η σοβαρή μελέτη του Σολωμού και ίσως και η νεοελληνική κριτική» και β) Ο **Αντώνιος Φατσέας** (1817-1872), ένας μαχητικός δημοτικιστής, με έντονη πατριωτική και φιλενωτική δράση και ποικίλα δημοσιεύματα όπως: «Οι Άγγλοι στην Επτάνησο», «Θεομαίχτης παιδαγωγός», «Χωριάτης Κεφαλλονίτης», «Μπερτόλδος» και άλλα. Ο δημοτικισμός του είχε ως συνέπεια τον αποκλεισμό του από τον Βουτσιναίο Διαγωνισμό του 1870, στον οποίο είχε δηλώσει συμμετοχή με το ποίημα «Ευχές της Πρωτοχρονιάς».

Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μη γίνει αναφορά σε δύο κυθηραϊκές καταγωγής επιφανείς λογοτέχνες, που έζησαν κυρίως στον αιώνα αυτό, και συγκεκριμένα στον **Λευκάδιο**

Χερν (1850-1907), τον Γιάκουμο Κουιζούμι της Ιαπωνικής λογοτεχνίας, καθώς και στον πασίγνωστο σατιρικό ποιητή **Γεώργιο Σουρή** (1853-1919), που, συχνά πυκνά, αναφέρεται στα Κύθηρα και σε Κυθηριούς.

Την ίδια εποχή ξεκινά και η έρευνα της πολυκύμαντης ιστορίας και του λαογραφικού πλούτου του νησιού και εμφανίζονται οι πρώτοι ιστοριοδίφες και λαογράφοι.

Πρώτος, ο ιατροφιλόσοφος **Νικόλαος Στάης**, εξέδωσε στην Πίζα, το 1847, την εργασία του «Raccolta di antiche autorita, e di monumenti storici riguardanti l' isola di Citera oggidì Cerigo in senso fisico, morale e politico». Λίγο αργότερα ο **Νικόλαος -Σοφοκλής Καλούτσης** (1825-1896) έγραψε για τα «Αρχαιολογικά Κύθηρα» και επιδόθηκε στην μελέτη και διάσωση των εγγράφων του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων, διαγνώσας έγκαιρα την μεγάλη ιστορική τους αξία.

Από τους νεότερους η πρωτοκαθεδρία αναμφίβολως ανήκει στους **Παναγιώτη Τσιτσιλία** (1881-1972)

Μανώλης Χάρος, «Η φλόγα της ανάμνησης είναι μωβ» (ακρυλικό σε καμβά, 140x100 εκ.). Ο Μανώλης Χάρος (Κύθηρα 1960) είναι επίσης ένας πολύ γνωστός ζωγράφος με πολλές και επιτυχημένες εκθέσεις, ενώ έχει συμμετάσχει και σε ομαδικές και έχει εικονογραφήσει βιβλία. Το κυθηραϊκό τοπίο έχει σημαντική θέση σε πολλά έργα του, τα οποία φιλοξενούνται σε πολλές ιδιωτικές συλλογές.

Γιώργος Δρίζος, «Πολυμορφισμός». Ο Δρίζος έχει γεννηθεί στην Αθήνα και δεν είχε καμία σχέση με τα Κύθηρα μέχρι που τα γνώρισε. Γοητευμένος από το νησί της Θεάς εγκαταστάθηκε σ' αυτό, όπου ζει το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του. Στα Κύθηρα έχει ζωγραφίσει κι έναν μεγάλο αριθμό από τα έργα του, στα οποία παρουσιάζονται τοπία του νησιού, όπως τα βλέπει η αδρή πινελιά του καλλιτέχνη. Τον Δρίζο τον γοητεύουν οι παλιοί οικισμοί και τα έρημα σπίτια με τη λαϊκή αρχιτεκτονική από τις άφθονες επιδράσεις που έχει δεχθεί ο τόπος, ενώ η διεισδυτική ματιά του ανακαλύπτει συνέχεια όλο και νέα άγνωστα τοπία των Κυθήρων, απ' αυτά που μόνο οι καλλιτέχνες μπορούν να δουν. Με την ενότητα έργων «Μια ζωγραφική ματιά στην αρχιτεκτονική των Κυθήρων» (εκδ. «Ροές»), συγκεντρώνει και περισώζει στοιχεία που προβάλλουν μια άλλη διάσταση της φυσιογνωμίας του νησιού.

και **Μιχαήλ Πετρόχειλο** (1907-1995). Έργο του πρώτου είναι η εκτενέστατη «Ιστορία των Κυθήρων» καθώς και τα απομνημονεύματά του από την περίοδο της «Αυτονομίας» του νησιού, στην οποία διεδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο, ενώ ο δεύτερος, που υπήρξε πολυσχιδής και πολυγραφότατος, κατέλιπε πληθώρα άρθρων, ανακοινώσεων και δημοσιευμάτων σε πάσης φύσεως έντυπα αλλά και αρκετά αυτοτελή έργα όπως η «Ιστορία της νήσου των Κυθήρων», τα «Πολυύμνητα Κύθηρα», κ.ά.

Με τη λαογραφία των Κυθήρων ο πρώτος που ασχολήθηκε είναι ο **Λαυρέντιος Καλούτσης** (1810-1875). Καρπός της πρωτοποριακής, για την εποχή εκείνη, ενασχόλησής του είναι η «Συλλογή λέξεων, φράσεων και

παροιμιών, εν χρήσει παρά τοις σημερινούς κατοίκους της νήσου Κυθήρων» την οποία δημοσίευσε, σε συνέχειες, στο φιλολογικό περιοδικό της εποχής «Πανδώρα» μεταξύ των ετών 1861-1870. Αργότερα ο δάσκαλος **Ιωάννης Π. Κασσιμάτης** (1876-1966) συγκέντρωσε και ταξινομήσε μεθοδικά το πλουσιότατο λαογραφικό υλικό του νησιού δημιουργώντας μια άρτια λαογραφική συλλογή για την οποία έτυχε του επαίνου της Ακαδημίας Αθηνών.

Στον τομέα αυτό τα Κύθηρα έχουν να επιδείξουν προσωπικότητες με πανελλήνια, πολλές δε φορές και διεθνή, εμβέλεια όπως τους πανεπιστημιακούς: **Γεώργιο Φωτεινό** (1878-1958) που διετέλεσε καθηγητής των αφροδισίων και δερματικών νοσημάτων στο Πανεπιστήμιο Αθηνών,

διευθυντής του νοσοκομείου Συγγρού και ακαδημαϊκός, **Εμμανουήλ Κοντολέοντα** (1879-1940) καθηγητή της χειρουργικής στο ίδιο Πανεπιστήμιο, ο οποίος έγινε διεθνώς γνωστός από την πρωτότυπη μέθοδο που εφάρμοσε για τη θεραπεία της ελεφαντιάσεως και τον **Γρηγόριο Κασιμάτη** (1906-1987) καθηγητή του Αστικού Δικαίου στα Πανεπιστήμια Θεσσαλονίκης και Αθηνών και ακαδημαϊκό, που διετέλεσε εκπρόσωπος της χώρας μας στην UNESCO, διοικητής για την Ελλάδα της Διεθνούς Τραπεζής Ανασυγκροτήσεως και κατ' επανάληψη υπουργός.

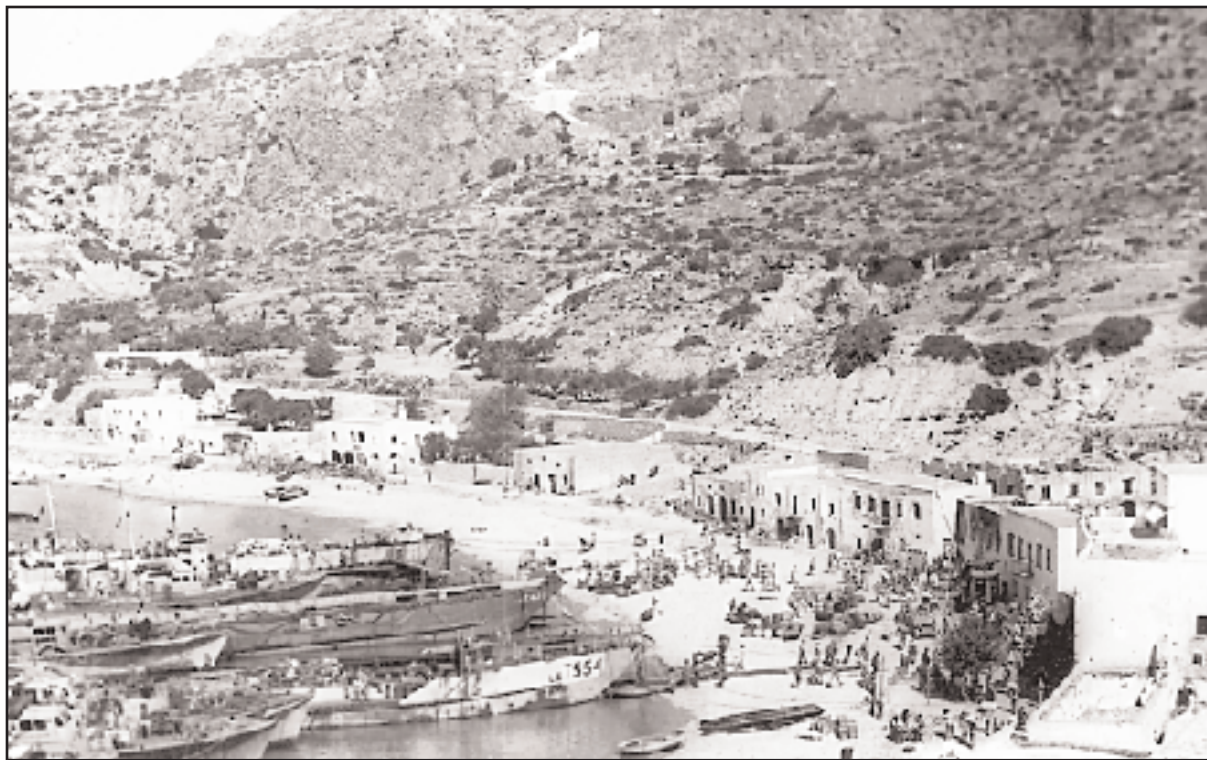
Επίσης διακρίθηκαν: ο αρχαιολόγος **Βαλέριος Ν. Στάης** (1857-1923) ο οποίος διετέλεσε έφορος και κατόπιν διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών. Κατέλιπε ένα αξιόλογο συγγραφικό, αλλά και ανασκαφικό έργο το οποίο αφορά και εκτείνεται σε διάφορους αρχαιολογικούς τόπους της Ελλάδας, όπως στο Διμήνι, τον Μαραθώνα, τον Ραμνούντα, τα Κύθηρα, τα Αντικύθηρα και κυρίως στο Σούνιο. Ομοίως και ο γεωλόγος και σπηλαιολόγος **Ιωάννης Στ. Πετρόχειλος** (1900-1960), ο οποίος υπήρξε ιδρυτής της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας και πρωτοπόρος της σπηλαιολογικής έρευνας στην Ελλάδα, εξερεύνησε δε πολλά ελληνικά σπήλαια όπως του Δυρού, των Ιωαννίνων, των Πετραλώνων Χαλκιδικής αλλά και της Αγίας Σοφίας Μυλοποτάμου Κυθέρων. Ο ίδιος εκπόνησε διατριβή για τη γεωλογική κατασκευή των Κυθέρων καθώς και τον πρώτο άρτιο και ακριβή χάρτη του νησιού.

Στο χώρο των εικαστικών τεχνών σημειώνεται το αξιόλογο έργο των ζωγράφων **Κοσμά Στάθη** (1869-1958) που ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη θαλασσογραφία δουλεύοντας είτε με λάδι είτε με παστέλ, των αγιογράφων-προσωπογράφων **Ιωάννη** και **Νικολάου Στάη**, έργα των οποίων βρίσκονται σε πολλές εκκλησίες και σπίτια του νησιού, και του επίσης προσωπογράφου **Δημήτριου Τριφύλλη** (1886-1955) που εργάστηκε στη Νέα Υόρκη και στο χρωστήρα του οφείλονται πορτρέτα πολλών προσωπικοτήτων, όπως του Δημήτρη Μητρόπουλου, του πρίγκιπος Χριστοφόρου, του βαθύφωνου Φ. Σαλιάπιν καθώς και τμήμα της αγιογράφησης του Καθεδρικού ναού του Μπρούκλιν. Στον ίδιο χώρο, αλλά με αντικείμενο τη γλυπτική, διέπρεψαν και μάλιστα διεθνώς, οι **Εμμανουήλ Καβάκος** (1885-1976) και **Κώστας Κουλεντιανός** (1918-1997). Και οι δύο μετά τις σπουδές τους εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο Παρίσι όπου εργάστηκαν και διακρίθηκαν. Ο πρώτος ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη γλυπτική, ενώ ο δεύτερος εκτός από τη γλυπτική επιδόθηκε και στη χαρακτηριστική, την tapisserie και τη μεταξοτυπία.

Λογοτέχνες και σιχουργοί

Στον τομέα της λογοτεχνίας αξιοσημείωτη παρουσία έχουν οι πενήντα **Συνέχεια στην 24η σελίδα**

Οι φωτογράφοι των Κυθέρων

16 Σεπτεμβρίου 1944. Αποβίβαση των πρώτων συμμαχικών στρατευμάτων στο Καψάλι (φωτ.: Εμμ. Σοφίου).

ΔΥΟ οικογένειες φωτογράφων σημάδεψαν τον αιώνα μας και κατέγραψαν τα σημαντικά γεγονότα, που έγιναν στα Κύθηρα, καθώς και την κοινωνική ζωή του τόπου.

Ο Εμμ. Σοφίος από τον Ποταμό, ήταν για πολλές δεκαετίες ο άνθρωπος με τη σπάνια ευαισθησία στο φακό, που απαθανάτισε τις πιο ενδιαφέρουσες στιγμές από τη ζωή στο νησί. Την τέχνη της φωτογραφίας έμαθε από τους γονείς του. Η μητέρα του Αρετή το γ. Κατσούλη ήταν από τις πρώτες γυναίκες φωτογράφους και είχε εργασθεί στην Αθήνα κοντά σε γνωστούς επαγγελματίες στις αρχές του αιώνα μας. Πέθανε το 1918 σε ηλικία 23 μόνον ετών και την διαδέχθηκε στη φωτογραφική τέχνη ο σύζυγός της Δημ. Σοφίος. Είχαν το εργαστήριό τους στο χωριό Λογοθετιάνικα. Το σημαντικότερο για τον Εμμ. Σοφίο είναι, πως διατήρησε όλα τα αρνητικά των χιλιάδων φωτογραφιών που τράβηξε και δημιούργησε ένα σπάνιο και πολύτιμο αρχείο, απ' αυτά που λίγοι τόποι διαθέτουν. Μάλιστα σύντομα ετοιμάζει και μια έκθεση με τις πιο σημαντικές από τις φωτογραφίες, που έχει τραβήξει.

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες, από ιστορική σκοπιά, φωτογραφίες του, είναι αυτή από την άφιξη των αποβατικών σκαφών του Αγγλικού στόλου στα Κύθηρα, που ήταν και το πρώτο κομμάτι ελληνικής γης, που απελευθερώθηκε από τη γερμανοϊταλική κατοχή. Τα αποβατικά σκάφη έφθασαν στο Καψάλι στις 16 Σεπτεμβρίου 1944 και αποβίβασαν τα πρώτα συμμαχικά στρατεύματα σε ελληνικό έδαφος. (Την

Ψαράδες μαζεύουν τα δίχτυα τους στην έρημη παραλία του Καψαλιού το 1950 (φωτ.: Μαν. Φατσέα).

προηγούμενη τα πλοία είχαν ρίξει άγκυρα στο λιμάνι του Αυλαίμονα, ενώ στις 26 του ίδιου μήνα έφθανε στο νησί ο υπουργός της κυβέρνησης του Καΐρου Παν. Κανελλόπουλος).

Η φωτογραφία με τα αποβατικά σκάφη στο Καψάλι, όπως τα απαθανάτισε ο φακός του Εμμ. Σοφίου έκανε το γύρο του κόσμου και τυπώθηκε σε πολλές εκατοντάδες αντίτυπα.

Ο Παν. Φατσέας από το Λειβάδι ξεκίνησε την επαγγελματική του σχέση με τη φωτογραφία στα τέλη της δεκαετίας του 1910. Ο πρόωρος θάνατός του το 1938 διέκοψε τη δραστηριότητά του, που την συνέχισαν αργότερα οι δυο από τους γιους του, Μανώλης και Χαράλαμπος. Ηταν κι αυτοί παρόντες σε όλα τα κοινωνι-

κά και ιστορικά γεγονότα στο νησί και ήταν οι πρώτοι, που, αμέσως μετά τον πόλεμο, έφεραν στα Κύθηρα κινηματογραφική μηχανή (απομεινάρια του αμερικανικού στρατού στην Ευρώπη) και οργάνωσαν τακτικές κινηματογραφικές προβολές.

Πολλές από τις φωτογραφίες τους διακρίνει η καλλιτεχνική ευαισθησία, ενώ διέθεταν ολοκληρωμένο φωτογραφικό στούντιο, στο οποίο επεξεργάζονταν τις φωτογραφίες, που τραβούσαν.

Η φωτογραφία από το μάζεμα των δίχτυων των ψαράδων στην έρημη παραλία του Καψαλιού το 1950 είναι χαρακτηριστικό δείγμα της ευαισθησίας του φακού του Μαν. Φατσέα.

Μ. Π. Καλλιγερός

Συνέχεια από την 23η σελίδα

ζογράφοι **Δημήτρης Αργυρόπουλος** (Τάκης Μώμος) και **Φρόσω Χανιώτου** καθώς και οι ποιητές **Σπύρος Ξανθάκης**, **Φώτης Κάβος** και **Σοφοκλής Καλούπτης**. Ο τελευταίος μάλιστα υπήρξε και δόκιμος εκκλησιαστικός υμνογράφος. Την εκτενέστερη πάντως αναφορά δικαιούται αναμφίβολα ο **Πάνος Φύλλης** (1912-1998), αφού περισσότερο από κάθε άλλον άγγιξε την τσιριγώτικη ψυχή. Ποιητής με ομολογουμένως αξιόλογο λυρικό και σατιρικό έργο, εξέδωσε πολλές ποιητικές συλλογές όπως «Τσιριγώτικα», «Γαλάζια θλίψη», «Λεβεντιά», «Μεγαλυνάρια» και άλλα. Στα «Τσιριγώτικα» του χρησιμοποίησε το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα και εμπνεύστηκε από τους καημούς και τα βάσανα των κατοίκων του νησιού.

Αλλά και σε στιχουργούς δεν υπστέρησαν τα Κύθηρα. Αν και δεν είναι ευρύτερα γνωστό, τα λιμπέρτα στις δημοφιλείς οπερέτες «Απάχηδες των Αθηνών» και «Ριρίκα» είναι δημιουργίες του Κυθηρίου **Γιάννη Πρινέα**. Επίσης τους στίχους των γνωστών επιτυχιών «Για μας κελαηδούν τα πουλιά» «Όταν θα πάμε κυρά μου στο παζάρι», «Σ' ένα νησάκι», «Μικρή Φιλιά» έγραψε ο **Νίκος Φατσέας**. Αλλωστε κυθηραϊκή καταγωγή από μητέρα είχε και ο **Κλέων Τριανταφύλλου**, ο διάσημος **Αττίκ** του Μεσοπολέμου, ο οποίος διατηρούσε στενούς δεσμούς με το νησί και τους ανθρώπους του, το επισκεπτόταν τακτικά και ορισμένα από τα τραγούδια του, όπως το «τρεχαντήρι», τα εμπνεύστηκε εκεί.

Τελευταίος σκιαγραφείται εδώ ο εκπαιδευτικός **Σπύρος Στάθης** (1889-1945) και τούτο γιατί η πολυπλευρη προσωπικότητά του δεν επιτρέπει την ένταξή του σε συγκεκριμένη κατηγορία. Δάσκαλος και πνευματικός καθοδηγητής μιας ολόκληρης γενιάς Κυθηρίων, πνεύμα ανήσυχο και δημιουργικό, αναδείχθηκε σε κινητήριο μοχλό κάθε κοινωνικής και πνευματικής δραστηριότητας στο νησί ολόκληρη την περίοδο του Μεσοπολέμου. Από το συγγραφικό του έργο, που εκτείνεται σε αυτοτελή βιβλία αλλά και σε ποικίλα δημοσιεύματα, ξεχωρίζουν το «Παραμύθι του Απολλωνίου», τα «Κυθηραϊκά αινίγματα» και η «Κυθηραϊκή Επιθεώρηση».

Είναι προφανές ότι με το σημείωμα, που αναφέρεται αποκλειστικά σε πνευματικές προσωπικότητες που έχουν φύγει από τη ζωή, δεν ολοκληρώνεται η καταγραφή της πνευματικής συνεισφοράς των Κυθηρίων. Αντίθετα, σήμερα μια εξαιρετικά αξιολογη και δυναμική γενεά νεότερων Κυθηρίων δημιουργεί σε όλους τους τομείς της επιστήμης, της λογοτεχνίας και της τέχνης, στην Ελλάδα και το εξωτερικό παρουσιάζοντας σημαντικά επιτεύγματα και τιμώντας ταυτόχρονα την καταγωγή τους την οποία όλοι προβάλλουν με υπερηφάνεια. Η αναφορά όμως σε αυτούς εκφεύγει των ορίων του παρόντος σημειώματος.

Ο κυθηραϊκός Τύπος

Του **Μαν. Π. Καλλιγέρο**

ΑΠΟ το 1893, που εκδίδεται η πρώτη εφημερίδα στα Κύθηρα μέχρι σήμερα, η έντυπη ενημέρωση στο νησί χαρακτηρίζεται από πολυφωνία και ποικιλία. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά, που κάλυψαν τον κρίσιμο αιώνα, που φεύγει, ήταν:

ΚΥΘΗΡΑ. Η πρώτη εφημερίδα εκδίδεται τον Ιανουάριο του 1893 από τον δικηγόρο Ανδρέα Δ. Κατσούλη. Ήταν εβδομαδιαία και μέχρι το Φεβρουάριο του 1896, που έκλεισε εκδόθηκαν 143 φύλλα, τα οποία σώζονται όλα, πλην του πρώτου.

ΦΩΝΗ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ. Πρωτοκυκλοφορεί στις 27 Νοεμβρίου 1893 από το Διον. Σ. Αλβανάκη, ο οποίος αποχωρεί τον Ιούνιο 1894 και η έκδοση συνεχίζεται χωρίς ταυτότητα, μάλλον από τον πολιτευτή Γ. Π. Κορωνάιο, γιο του στρατηγού Πάνου Κορωνάιου, για να διακόψει οριστικά στο φ. 53 (26 Νοεμβρίου 1894).

Στις 8 Δεκεμβρίου 1924, εκδίδεται με τον ίδιο τίτλο νέο φύλλο από τον Γ. Θεοδωρακάκη, σύντομα όμως αναλαμβάνει ο Παν. Τσιτσιλιάς. Διακόπτει το 1934 ενώ έχουν εκδοθεί 128 φύλλα.

Από τότε επανεκδίδεται κατά περιόδους, ως εξής: Γ' περ. Ιούλιος 1948 - Οκτώβριος 1949. Φύλλα 1-16, Δ' περ. Μάρτιος 1960 - Ιούνιος 1963. Φύλλα 1-10, Ε' περ. Ιανουάριος 1973 - Απρίλιος 1988. Φύλλα 1-183 (εκδότης-διευθυντής σε αυτή την περίοδο είναι ο Αρης Π. Τσιτσιλιάς). Η εφημερίδα επανεκδίδεται το 1990 από τον Γ. Κ. Κομνηνό και διακόπτει το 1996 έχοντας εκδόσει 49 φύλλα.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΗ ΑΥΓΗ. Εκδίδεται 4 Δεκεμβρίου 1897 από τον Νικ. Δελακοβία και διακόπτει στο φ. 27 (29 Μαρτίου 1899). **ΛΑΚΩΝΙΚΗ**. Εκδίδεται από τον Νικ. Δελακοβία, αλλά είναι άγνωστος ο χρόνος έναρξης και διακοπής, καθώς σώζεται ένα μόνο φύλλο το υπ' αρ. 13/2 Μαΐου 1908.

ΧΩΡΙΚΟΣ. Αναφέρεται ως έκδοση του Νικ. Δελακοβία από τον ερευνητή Μιχ. Πετρόχειλο χωρίς καμία άλλη πληροφορία.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ. Περιοδικό, που έχει τη μορφή επετηρίδος και εκδίδεται το 1923 από το Σπ. Στάθη. Εξεδόθη σε ένα μόνο τεύχος περιζήτητο σήμερα λόγω του πλήθους των πληροφοριών και του υλικού που περιέχει και της ποιότητας της έκδοσης.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΗ. Εκδίδεται 12 Απριλίου 1925 με Δ/ντή το Δ.Χ. Τσικλέα και αρχισυντάκτη τον Ι. Καλοκαιρινό, ο οποίος αναλαμβάνει και τη διεύθυνση λίγο αργότερα. Μέχρι το 1936, που είναι έτος του πρόωρου θανάτου του εκδότη του εκδίδονται 122 φύλλα με μία διακοπή από το Νοέμβριο 1925 μέχρι τον Οκτώβριο 1926.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΗ ΕΝΩΣΙΣ. Εκδίδεται από το Δημ. Π. Καρύδη στις 10 Φεβρουαρίου 1932 και μέχρι το Μάρτιο του 1935 που διακόπτει, βγάζει 34 φύλλα.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΗ ΔΡΑΣΙΣ. Εκδίδεται το Μάιο του 1936 από τον Ιω. Κασμάτη και μέχρι το θάνατό του το 1975 κυκλοφορούν 401 φύλλα. Με μία διακοπή λόγω του πολέμου από 1940 έως 1945 ήταν το μακροβιότερο φύλλο στο νησί.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΟΝ ΒΗΜΑ. Εκδίδεται από επιτροπή με επικεφαλής το Θ. Πετρακόπουλο και διαχειριστή τον Κ. Κορωνάιο το 1946. Κυκλοφόρησε μόνο 5 φύλλα.

ΤΡΟΥΘ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ. Εκδίδεται το Σεπτέμβριο 1947 από τον Κων. Ε. Στάθη και διακόπτει το Σεπτέμβριο του 1971 έχοντας εκδώσει 164 φύλλα. Από το φ. 89 (1955) αλλάζει τίτλο σε **ΑΛΗΘΕΙΑ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ**. Επανεκδίδεται το 1972 για να διακόψει οριστικά το 1974 έχοντας βγάλει 10 φύλλα.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ. Εκδίδεται από τον Φώτη Κάβο (ψευδώνυμο του Ι.Α. Τριφύλλη) από το 1954 έως το 1966 και κυκλοφορούν 76 φύλλα.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΟΣ ΚΗΡΥΞ. Περιοδικό, που εκδίδει το 1932 ο Σταμ. Καψάνης. Μέχρι το 1935 βγάζει 24 φύλλα. Επιχειρεί και πάλι το 1948, αλλά κλείνει στο υπ' αριθμ. 5 τεύχος. Ιδιαίτερα προσεγμένη προσπάθεια.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΟΙ ΑΝΤΙΛΑΛΟΙ. Περιοδικό της Κυθηραϊκής Αδελφότητας Πειραιά Αθήνας. Την περίοδο 1969-1970 βγάζει 4 τεύχη.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΟ ΒΗΜΑ. Κυκλοφορεί το 1974 ως θυγατρική έκδοση - ένθετο στην ομογενειακή εφημερίδα της Αυστραλίας **ΕΒΗΜΑ** του Κυθηρίου Π. Αρώνη με υπεύθυνο τον Ι. Μανέα. Εξεδόθησαν 129 φύλλα και ήταν η μόνη γνωστή προσπάθεια στον χώρο της ομογένειας.

ΠΑΓΚΥΘΗΡΑΪΚΗ. Εκδίδεται το 1976 από τον Παν. Κασμά-

Λογότυπα παλαιών κυθηραϊκών εφημερίδων.

τη και διακόπτει το 1993 στο φ. 180-181. Επανεκδίδεται το 1994 από τον Κων. Καλλιγέρο ως δίμηνη έκδοση και συνεχίζει έχοντας βγάλει 24 φύλλα.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΗ ΙΔΕΑ. Εκδίδεται το 1976 από τον Ηλ. Μαρσέλο και κυκλοφορεί κανονικά μέχρι σήμερα έχοντας βγάλει 1.913 φύλλα. Θυγατρική έκδοση είναι ο Οδηγός των Απανταχού Κυθηρίων (1987).

ΚΥΘΗΡΑΪΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ. Περιοδικό του Συλλόγου Κυθηρίων Σπουδαστών. Κυκλοφορεί από 1978 έως 1979 σε 8 τεύχη.

ΓΝΩΜΕΣ. Εφημερίδα του Συλλόγου Κυθηρίων Σπουδαστών που βγαίνει από το 1984 έως το 1985 σε 7 φύλλα.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΚΥΘΗΡΑ. Περιοδικό που κυκλοφορεί το 1982 από τον Αρη Π. Τσιτσιλιά. Μέχρι το 1987 εξέδωσε 21 τεύχη.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΑ. Κυκλοφορεί το 1988 από τον Μαν. Π. Καλλιγέρο και συνεχίζει κανονικά μέχρι σήμερα έχοντας βγάλει 115 φύλλα. Θυγατρικές εκδόσεις είναι, ένας επαγγελματικός οδηγός Κυθηρίων (3 εκδόσεις) ένας τουριστικός οδηγός σε 5 γλώσσες και μια Συνοπτική Ιστορία των Κυθηρίων.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΑ ΝΙΑΤΑ. Περιοδικό για την ελεύθερη έκφραση των νέων από την Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, το οποίο εκδίδεται χάρη στη χορηγία Χαρ. Κρίθαρη. Έχουν βγει δυο τεύχη (1997, 1998).

Σημείωση: Όλα τα αντίτυπα των παραπάνω εκδόσεων, πλην όσων αναφέρεται ότι δεν υπάρχουν, βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Κυθηραϊκού Συνδέσμου Αθηνών όπου συγκεντρώθηκαν με την ευθύνη και το ζήλο του Δημ. Κόμη.

Κυθήριοι της Διασποράς

Οι κυθηραϊκές κοινότητες ανά τον κόσμο και η κοινωνική τους προσφορά στο νησί

Του **Ηλία Μαρσέλλου**

Οικονομολόγος, προϊστάμενος του Τμήματος
Ευρωπαϊκών και Διεθνών Σχέσεων
του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΝ ΚΑΠΟΙΟΣ αποφάσιζε να δώσει ένα σωστότερο τίτλο απ' αυτόν που ήδη έχει δοθεί στο άρθρο μας αυτό, θα έπρεπε να είναι «Τα Κύθηρα έξω από τα Κύθηρα, στους τρεις τελευταίους αιώνες».

Οι απόδημοι Κυθήριοι σήμερα ξεπερνούν με την τρίτη γενιά τις 80.000 ψυχές, μας δίνουν την εντύπωση και σωστά, πως σήμερα περισσότερα Κύθηρα βρίσκονται έξω από τα Κύθηρα. Τέτοια είναι σήμερα η μορφή και η έκταση της διασποράς ώστε οι όροι **Τσιριγώτης** και **Αποδημία** να είναι πλέον ταυτόσημοι, αφού κατά πάσα πιθανότητα αποτελούν το μοναδικό μέρος του πλανήτη μας, τα Κύθηρα, όπου ο μόνιμος πληθυσμός του νησιού (περίπου 3.500 κάτοικοι) αποτελεί σε αναλογία το 1/20 των Κυθηρίων που βρίσκονται εκτός νησιού και ίσως το υπερβαίνει, αφού κάθε κυθηραϊκό σπίτι έχει 5-6 άλλες συγγενικές του οικογένειες που βρίσκονται στο εξωτερικό.

Βεβαίως, αυτή η μεταναστευτική ιδιαιτερότητα των Κυθηρίων δημιούργησε υψηλό συναίσθημα, «δέσιμο» με τη γενέτειρα, που έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην πορεία της ανάπτυξης του νησιού στις αρχές του 20ού αιώνα, όπου αρχίζουν οι δεσμοί του νησιού με το πρώτο λιμάνι της χώρας, τον Πειραιά.

Του Πειραιά

Από τον περασμένο αιώνα (1893) η κυθηραϊκή παροικία του Πειραιά αναφέρεται ως η σπουδαιότερη από τις παροικίες που υπάρχουν εκείνη την εποχή, αφού τα μισά σπίτια του Πειραιά είναι κυθηραϊκά, θεωρείται δε η μεγαλύτερη μετά εκείνη της Σμύρνης. Την περίοδο αυτή οι Κυθήριοι του Πειραιά έχουν επιδοθεί με μεγάλο ζήλο σε όλους τους κλάδους του εμπορίου και της βιομηχανίας. Τα κεντρικότερα καταστήματα ανήκουν σε Κυθήριους.

Ολα τα καφενεία της «Τρούμπας», που δεν είχε γίνει ακόμη κακόφημη περιοχή, καθώς επίσης τα μεγαλύτερα οινοπωλεία και αρκετά εμπορικά αλλά και μικρές επιχειρήσεις ανήκουν επίσης σε Κυθήριους.

Η κυθηραϊκή παροικία του Πειραιά ανέδειξε και σπουδαίους ευεργέτες. Τα σπουδαιότερα φιλανθρωπικά ιδρύματα της αρχής του αιώνα στον Πειραιά ήταν το **Τζάννιο Ορφανοτροφείο Αρρένων** και το **Τζάννιο Νοσοκομείο**. Και τα δυο οφείλονται στον Κυθηριο **Νικήτα Τζάννε**.

Ο **Ευστάθιος Δηλαβέρης** ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας του εδώρησε στο Δήμο Πειραιά, ενώ ο **Κρι-**

Πάνω: Ευστάθιος Δηλαβέρης, ένας Κυθήριος του Πειραιώς, ο οποίος διέθεσε την περιουσία του στον Δήμο Πειραιώς, αλλά βοήθησε στον έρανο για την κατασκευή του Γυμνασίου Κυθηρίων. Δεξιά: Αθανάσιος Κομηνός, ο πρώτος Κυθήριος μετανάστης της Αυστραλίας.

των Δηλαβέρης ανήγειρε ξεχωριστό περίπτερο στο Τζάννιο. Ο Δικηγορικός Σύλλογος Πειραιά χρησιμοποιεί σήμερα την αρχοντική κατοικία τους για γραφεία του. Ο **Βρεττός και η Τασία Μανυλάσου**, μεγάλοι ευεργέτες της Κυθηραϊκής Αδελφότητας.

Με την πάροδο του χρόνου αρχίζει να αναπτύσσεται η ιδέα της αλληλεγγύης και η ανάγκη της δημιουργίας μιας Αδελφότητας μεταξύ των Κυθηρίων σε σωματειακή βάση. Ετσι στις 14/8/1899 ιδρύεται η **Κυθηραϊκή Αδελφότητα Πειραιώς - Αθηνών** και ένα μήνα αργότερα εκλέγεται το πρώτο διοικητικό συμβούλιο με πρόεδρο τον **βιομήχανο Ευστάθιο Δηλαβέρη**.

Μια παράλληλη δραστηριοποίηση αρχίζει και στην Αθήνα, η συσπειρωση της κυθηραϊκής παρουσίας και εκεί δημιουργεί τον **Κυθηραϊκό Σύνδεσμο Αθηνών** το 1924. Η ισχυρή παρουσία των Κυθηρίων στο Λεκανοπέδιο της Αττικής διαμορφώνει μια νέα κατάσταση. Σύλλογοι δημιουργούνται στην Πάτρα και η Θεσσαλονίκη.

Στο προσκήνιο των ευεργετών ο **Νικ. Ι. Τριφύλλης** που αφήνει ολόκληρη την περιουσία του για την ανέγερση ενός νοσοκομείου δυναμικότητας 60 κλινών στα Κύθηρα που και με άλλες δωρεές όπως των αδελφών Κασιμάτη και του Λεων. Μεγαλοκονόμου συμπληρώθηκε με έναν «Οίκο Ευγηρίας» δυναμικότητας 78 κλινών που λειτουργεί άρτια και χωρίς σήμερα.

Ενώ η **Μαρίκα Σπ. Στάη** με τη διαθήκη της δημιούργησε ένα μεγάλο κληροδότημα στο πλαίσιο του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη χορήγηση υποτροφιών σε Κυθήριους φοιτητές

ελληνικών πανεπιστημίων και μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό.

Σμυρναϊκά Κύθηρα

Η **Σμύρνη** για τους Κυθήριους θεωρήθηκε δεύτερη πατρίδα η οποία κατά τον **Διον. Αλβανάκη** (Κυθηραϊκή Επετηρίδα 1909) «προσελκύει από χρόνων μακρών τους πλείστους των προς εύρεση εργασίας και τύχης σπεύδοντας συμπατριώτας ημών», όπου κατά τον ίδιο αποτελούν «το προοδευτικότερον στοιχείον και ηγούνται εν παντί κλάδω, πάσης εργασίας».

Ο **Αναστάσιος Στρατηγός** (στέλεχος της Κυθηραϊκής Αδελφότητας) πιστεύει πως η κυθηραϊκή παροικία της Σμύρνης υπήρχε πολύ πριν από το 1776, αφού από διαθήκη που συντάχθηκε εκείνη τη χρονιά, ο διαθέτης **Γεώργιος Ζερβός** (Μυλοποτάμου Κυθηρίων) αναφέρει ότι πρόκειται να επισκεφθεί τους συγγενείς του στη Σμύρνη για να «εξεύρει εργασίαν». Επίσης οι Κυθήριοι της Σμύρνης αναφέρονται πολύ προ του 1821 ως οργανωμένη κοινωνία με συγκροτημένο σωματείο.

Μεγάλη μετανάστευση σημειώθηκε γύρω στο 1850, ύστερα από την καταστροφή των αμπελιών κυρίως του νησιού. Σιγά σιγά η Σμύρνη είχε

Το λογότυπο της «Κυθηραϊκής Αδελφότητας», της Σμύρνης (αριστερά) και της Νέας Υόρκης (δεξιά).

δεχθεί τέτοια κυθηραϊκή εισροή ώστε να υπολογίζεται πως οι Κυθήριοι της περιοχής της Σμύρνης γύρω στο 1890 αγγίξαν τις 25.000.

Γεωγραφικά φαίνεται πως η εξάπλωσή τους διευρύνονταν προς τρεις κατευθύνσεις: α) **Στην προκουμιά** η οποία εκτεινόταν σε μεγάλη καμπύλη γραμμή κατά μήκος της πόλης και αποτελούνταν από σειρά μαγειρείων, οινοπωλείων και καφενείων, που όλα ανήκαν σε Κυθήριους. β) **Την περιφέρεια Μεγάλες Ταβέρνες** που αποτελούσε την πιο πλούσια και την πιο θορυβώδη των σμυρναϊκών αγορών, και, γ) Το **Μερσιλί ή Μερσανί**, μια θέση που αργότερα αποτέλεσε οικισμό με το ίδιο όνομα, όπου ανήγειραν και ναό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας και τετρατάξιο Δημοτική Σχολή.

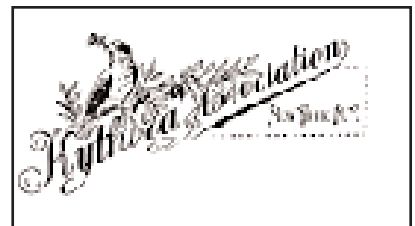
Ομως Κυθήριοι δεν υπήρχαν μόνο στη Σμύρνη αλλά και σε άλλα μέρη της Μικρασίας. Ο **Κάμπος του Βουρνόβα** υπήρξε κυθηραϊκός, ο **Κουκλουτζάς** (αναλογία 50%-60% των κατοίκων), το **Βαίρακλι**, το **Κορδελιό** όπου πάνω από τριακόσιες κυθηραϊκές οικογένειες είχαν στα χέρια όλα τα επαγγέλματα της περιοχής. Ακόμη το **Σαντζάκιον Σαρουχάν** του νομού Προύσης, οι **Κυδωνίες (Αϊβαλί)**, κ.ά.

Σε όλες αυτές τις κυθηραϊκές συνοικίες δημιουργήθηκαν και αντίστοιχοι ναοί της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας. Ενώ αναφέρεται ότι υπήρχε και Μετόχιον με μεγάλη περιφέρεια στο Βούρνοβα, ιδιοκτησία της Μονής Μυρτιδιών των Κυθηρίων και ότι απεστέλλετο ιερέας από τα Κύθηρα ο οποίος λειτουργούσε και εισέπραττε και τα εισοδήματα.

Η κυθηραϊκή παροικία της Σμύρνης προσέφερε πολλά σε όλα τα ευαγή ιδρύματα της εποχής, είτε στη γενέτειρα είτε στη σμυρναϊκή γη. Εντοχιμισμένες μαρμαρίνες πλάκες αναφέρουν κυθηραϊκά ονόματα που δείχνουν την προσφορά τους και πλήθος ονομάτων αναφέρεται ότι υπηρέτησαν κατά καιρούς τις επιστήμες, τις τέχνες, το εμπόριο, τη ναυτιλία και τα διάφορα επαγγέλματα.

Οι Κυθήριοι εφοπλιστές επέδειξαν ζήλο και αύξησαν το στόλο τους, ενώ δημιούργησαν τις πρώτες μετοχικές εταιρείες και ναυπήγησαν τις πρώτες φορτηγίδες (μασούνες) και γύρω

Συνέχεια στην 26η σελίδα

Συνέχεια από την 25η σελίδα

στο 1897 είχαν ήδη το μονοπώλιο του είδους. Τέτοια ήταν η συγκέντρωση των Κυθηρίων στο λιμάνι της Σμύρνης ώστε η συνοικία στη μέση του λιμανιού να λέγεται **ΤΣΙΡΙΓΩΤΙΚΑ**. Βέβαια θα πρέπει ν' αναφέρουμε πως όσοι κατάφεραν να επιζήσουν από τις τουρκικές θηριωδίες και τις σφαγές έφθασαν πρόσφυγες στην Αθήνα είτε πήγαν στα Κύθηρα είτε έφυγαν ξανά για μια νέα αποδημία στην Αυστραλία και την Αμερική. Όμως η τσιριγώτικη παρουσία στη Σμύρνη την εποχή της Καταστροφής ξεπερνούσε τις 25.000, ενώ τα Κύθηρα μόλις έφθασαν τις 10.000. Η Σμύρνη τότε λεγότανε «**Μείζονα Κύθηρα**».

Πριν κλείσουμε το θέμα της Σμύρνης θα πρέπει να σημειώσουμε πως και στον Τύπο έχουν να επιδείξουν οι Κυθηριοί την συμβολή τους. Πρώτος Δ/ντής της Εθνικής Εφημερίδας «Αμάθεια» που από το 1838 φώτιζε την ελληνική σκέψη στην Σμύρνη αναφέρεται ο Τσιριγώτης **Ιωάννης Καλλιγέρης**, ενώ πρώτος Δ/ντής της «Ευσέβειας» ο **Νίκος Καρύδης**.

Η Κυθηραϊκή Αδελφότητα της Σμύρνης χρονολογείται πολύ πιο πριν από το 1776, αλλά από το 1806 φαίνεται πως έχει μεγαλύτερη δραστηριοποίηση. Στην αρχή έφερε τον τίτλο «Σύναξις των Τσιριγωτών Παναγίας της Μυρτιδιωτίσσης» η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε «Ιονική Αδελφότητα των Μυρτιδιών» αφού φαίνεται πως περιλάμβανε και Επτανήσιους.

Στις 6.4.1887 ιδρύεται σωματείο **Κυθηραϊκή Αδελφότητα της Σμύρνης** με τον τίτλο «Η Μυρτιδιώτισσα»,

Ο Οίκος Ευγηρίας Κυθήρων. Ιδρύθηκε από το «Τριφήλειο Νοσοκομείο Κυθήρων», το 1975, και λειτουργεί με δαπάνες του ιδρύματος, το οποίο, αντί να ενισχύεται από το κράτος, φορολογείται αγρίως για τα έσοδά του και τις δωρεές των συμπατριωτών μας. Στο γηροκομείο περιθάλπονται σήμερα 60 υπερήλικες Κυθηριοί, εκ των οποίων οι 26 είναι κατάκοιτοι.

με πρώτο πρόεδρο τον Κ. Πισσάνο. Ενώ, το έτος 1898 φαίνεται να λειτουργεί παράλληλα ένα ακόμη σωματείο ως «Κυθηραϊκή Αδελφότητα Σμύρνης» με τίτλο «Αλληλοβοήθεια». Το σωματείο αυτό προσέφερε μεγάλα ποσά σε έργα στο νησί (Δρόμος Αγίας Πελαγίας, κ.λπ.).

Της Αλεξάνδρειας

Από την τοπική εφημερίδα «Φωνή των Κυθήρων» πληροφορούμεθα ότι στην Αλεξάνδρεια και στην υπόλοιπη Αίγυπτο το 1884 ευρίσκοντο πολλοί Κυθηριοί, αυτή δε η παροικία παρουσιάζεται ως ακμάζουσα, οι δε Κυθηριοί κατείχαν εκλεκτές θέσεις και στο Εμπόριο και στην κοινωνία γενικότερα.

Στην Αλεξάνδρεια επίσης είχε συσταθεί το έτος 1886 Κυθηραϊκή

Αδελφότητα με πρωτοβουλία του Εμμ. Τζάννε που ήταν και ο πρώτος πρόεδρος της. Ο κύριος σκοπός της Αδελφότητας ήταν η περιθαλψη κάθε πάσχοντος Κυθηρίου που διέμενε στην Αίγυπτο από το ταμείο του σωματείου. Μέχρι το 1890 φαίνεται να λειτουργεί κανονικά η Αδελφότητα.

Τη χρονιά αυτή όμως μεσολάβησε ο θάνατος του ταμία **Χαραλ. Βλαντή** κι η Αδελφότητα διελύθη. Ενώ τρία χρόνια αργότερα (1893) ανασυστάθηκε εκ νέου από τον **Γ. Χάρο ή Χαριδίδη** και διατηρήθηκε μέχρι το θάνατό του. Η Αδελφότητα όπως συνεπάγεται από σχετικό αρχαιακό υλικό που βρίσκεται στον Κυθηραϊκό Σύλλογο Αθηνών, ενίσχυσε οικονομικά την Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Πρέπει επίσης ν' αναφερθεί ότι οι Κυθηριοί της Αιγύπτου δεν

είχαν επιτυχίες μόνο στο εμπόριο (βαμβάκι) αλλά και σε άλλα επαγγέλματα.

Η Κυθηραϊκή Αδελφότητα της Αλεξάνδρειας επαναδραστηριοποιήθηκε και πάλι ως σωματείο το έτος 1922. Επίτιμος πρόεδρος της Αδελφότητας υπήρξε ο **Στρατηγός Πάνος Κορωνάιος**. Στους εράνους για την ανέγερση του Γυμνασίου έδωσαν το παρόν και οι Κυθηριοί της Αιγύπτου.

Στην Αίγυπτο οι Κυθηριοί δεν περιορίστηκαν μόνο στην Αλεξάνδρεια αλλά δημιούργησαν παροικία και στο Κάιρο, και στο Πορτ Σάιτ και σε πολλές άλλες πόλεις του εσωτερικού της χώρας αυτής.

Της Αμερικής

Οι παροικίες της αμερικανικής ηπείρου δημιουργήθηκαν και αυτές πολύ πριν από το τέλος του 19ου αιώνα, αλλά ένα μεγάλο κύμα έφθασε εκεί μετά την Καταστροφή της Σμύρνης και συνεχίστηκε μέχρι τη δεκαετία του 1950. Πρώτο μέλημα των Κυθηρίων μεταναστών ήταν η αλληλοβοήθεια. Ενώ ακολούθησε η βοήθεια προς τη γενέτειρα.

Οι Κυθηριοί της Αμερικής προσέφεραν πολλά σε διάφορα έργα στα Κύθηρα. Μεγάλοι ευεργέτες όπως ο **Μιχ. Σεμιτέκολος** πρωτοστάτησαν στους εράνους για τη δημιουργία κοινωφελών έργων στα Κύθηρα. Οι ίδιοι βοήθησαν ηθικά και υλικά τον γυμνασιάρχη **Σπύρο Στάθη** στα ταξίδια του στο εξωτερικό για την ίδρυση και λειτουργία του Γυμνασίου Κυθήρων. Καταστάσεις ολόκληρες Κυθηρίων της Αμερικής καθώς και της Αυστραλίας κοσμούν το βιβλίο «Το Διδακτήριο του Γυμνασίου Κυθήρων» του **Σπύρου Στάθη** με χιλιάδες δολαρίων για την κάλυψη της δαπάνης ανέγερσης του Γυμνασίου Κυθήρων. Η πτέρυγα κατακοίτων του Γηροκομείου Κυθήρων ολοκληρώθηκε με χρήματα του **Θεοδ. Σουρή**, απόδημου από το Γερακάρι, αλλά και για τη δημιουργία του δρόμου σύνδεσης με το Διακόφτι και την κατασκευή εκεί του ασφαλούς λιμανιού των Κυθήρων προσέφεραν οι Κυθηριοί των ΗΠΑ στον πρωτεργάτη του έργου **Παν. Τσιτσιλία**.

Από πλευράς Αδελφότητας αναφέρουμε την ίδρυση (5-9-1925) της **Κυθηραϊκής Αδελφότητας** του

Πρόσφατες εκδόσεις της «Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών». Οι Κυθηριοί επιστήμονες εγκατεστημένοι στην Αττική, για να ενεργοποιήσουν το επιστημονικό δυναμικό των Κυθήρων αποφάσισαν και ίδρυσαν, το 1982, επιστημονικό σωματείο με έδρα την Αθήνα και πρόβλεψη ίδρυσης παράρτημά των στο νησί και στις σημαντικότερες κυθηραϊκές παροικίες του εξωτερικού. Σκοπός της Εταιρείας είναι η επιστημονική έρευνα κάθε θέματος που ενδιαφέρει τα Κύθηρα. Η Εταιρεία θα επιδιώξει την έκδοση των Ιστορικών Αρχείων, την ίδρυση βιβλιοθήκης κυθηραϊκού ενδιαφέροντος, τη διενέργεια ανασκαφών και

επιστημονικών αποστολών, την ίδρυση και οργάνωση Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου κ.λπ. Στον ανασκαφικό τομέα, η Εταιρεία σημείωσε μια μοναδική επιτυχία ως χορηγός των ανασκαφών του καθηγητή **Γ. Σακελλαράκη**, το 1995-96, με την ανακάλυψη στον Άγιο Γιώργη (Βουνό) παρά τη Σκάνδεια του πρώτου εκτός Κρήτης Μινωϊκού Ιερού Κορυφής με αξιολογώτατα και σε μεγάλο αριθμό μοναδικά, λατρευτικά ιδίως, ευρήματα, τα οποία προσωρινώς φυλάσσονται στο Μουσείο του Πειραιά, μέχρι την πραγματοποίηση της επιδιωκόμενης επέκτασης του Μουσείου Κυθήρων.

Vandergriff της Πενσυλβάνιας με πρώτο πρόεδρο τον κ. Κ. Σάμιο.

Ενώ έχει προηγηθεί η ίδρυση της **Κυθηραϊκής Αδελφότητας Νέας Υόρκης** τον Απρίλιο του 1919 με πρώτο πρόεδρο τον **Ιωάννη Φατσέα**. Η Αδελφότητα αυτή διοργάνωσε ετησίως στις 24 Σεπτεμβρίου, ημέρα της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας, το μεγάλο πανηγύρι, ενώ ένας φημισμένος χορός «μασκέ» γνωστός ως χορός των Κυθηρίων ήταν πασίγνωστος στη Νέα Υόρκη.

Η κυθηραϊκή παροικία της Βαλτιμόρης αυξάνεται επίσης σταδιακά με αποτελέσματα το έτος 1938 η παροικία αυτή όχι μόνο να είναι ανθηρή αλλά και το μορφωτικό επίπεδο των μελών της αρκετά υψηλό. Την ίδια επίσης χρονιά ιδρύεται η **Κυθηραϊκή Αδελφότητα Βαλτιμόρης** με πρώτο πρόεδρο τον **James George**.

Δύο ακόμη κυθηραϊκές παροικίες της Αμερικής δημιουργούνται η μια στο Νιτιρόιτ (Μίτσιγκαν) η οποία συγκροτεί πολύ σύντομα και κυθηραϊκό σωματείο, την **Κυθηραϊκή Αδελφότητα του Νιτιρόιτ** με την επωνυμία «Αγία Μονή» με πρώτο πρόεδρο τον **Πολ Πέτερσον**. Το σωματείο αυτό έμεινε ονομαστό για τα πικ-νικ του και τις φιλανθρωπικές τους δραστηριότητες. Η δεύτερη παροικία είναι εκείνη της Καλιφόρνιας (Αγιος Φραγκίσκος) η οποία επίσης ίδρυσε κυθηραϊκή Αδελφότητα. Ενώ δύο ακόμη ζωντανές Κυθηραϊκές κοινότητες είναι στην ακμή τους στη δεκαετία του 1930, η μια είναι στο Οχάιο που θεωρείται μια από τις παλαιότερες παροικίες της Αμερικής, πολύ πριν από τη στροφή του αιώνα, που έχει ιδρύσει και την **Κυθηραϊκή Αδελφότητα του Youhgstown** (Οχάιο), και η άλλη είναι στο Σεν Λούις του Μισούρι, όπου ιδρύθηκε και **Κυθηραϊκή Αδελφότητα του Σεν Λούις**.

Γενικά η κυθηραϊκή παροικία της Αμερικής είχε απορροφήσει πολλούς νέους Κυθηριούς στην αρχή του αιώνα, δηλαδή μεταξύ 1895-1910 λόγω των μεγάλων έργων του υπόγειου σιδηροδρόμου (sub way) της Νέας Υόρκης, των έργων στα λιμάνια (Coney island) κ.λπ. Ενώ πολλοί Κυθηριοί παρέμειναν και έκαναν δικές τους επιχειρήσεις εκεί. Για παράδειγμα ο **Νικόλαος Λουράντος** το 1893 ευρισκόμενος στο Οχάιο διηύθυνε μεγάλη επιχείρηση ζαχαροπλαστικής, ενώ τη χρονιά εκείνη άνοιξε ένα δεύτερο ζαχαροπλαστείο ο ίδιος στην κεντρική πλατεία της πόλης Ακρον-Οχάιο. Ανοργάνωτες ομάδες Κυθηρίων, καλά αποκατεστημένων υπάρχουν και σε πολλές πόλεις της Νοτίου Αμερικής.

Της Αφρικής

Στις 28 Αυγούστου 1898 ένας Κυθηριός κάτοικος της απομακρυσμένης πόλης Μπέιρα της Νοτίου Αφρικής μας πληροφορεί «Εν Μπέιρα τη αρτισυστάτω ταύτη πόλει, Κυθηριοί είμεθα οι εξής: **Παναγ. Ι. Βλαντής, Εμμ. Ι. Βλαντής και Αντ. Βλαντής** από το χωρίον Καλοκαιρινές επαγγελλόμενοι τον έμπορον... επίσης από τα Λογοθετιάνικα, **Δημ. Λαχανάς, Παναγιώτης Κομηνός** από Περλεγκιάνικα και **Δημ. Μασσέλος** από τα

Το Σύμβολο του Απόδημου Τσιριγώτη, στην πλατεία του χωριού Φράτσια, στα Κύθηρα. Μια σπουδαία στιγμή: ο έπαρχος Κυθήρων (απόδημος Κυθήριος), ο κοινοτάρχης του χωριού (επίσης απόδημος), ο πρεσβευτής της Αυστραλίας στην Ελλάδα και ο τέως βουλευτής Γρηγ. Κασσιμάτης.

Φράτσια. Οι **Πέτρος Ζαγλανίκης και Θεόδωρος Καβάκος** από Τριφυλλιάδικα, υπάλληλοι ξενοδοχείων».

Ενώ πληροφορίες υπάρχουν ότι 400 χιλιόμετρα από την Μπέιρα υπάρχει άλλη πόλη, Ουμτάλη της αγγλικής κτήσης Rodessia, που ευρισκονται οι **Κατρακίδες (Καραβάς)**, ενώ πιο νότια είναι οι **Σπ. Βλαντής** (αρτοποιός), **Μιχ. Πανάρετος** (κηπουρός) και **Γ. Πατρικίος** (παντοπώλης). Εις δε το Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας ευρισκονται ο **Στράτης ο Κορωνάιος** από τον ποταμό (έμπορος).

Την ίδια περίοδο οι Κυθηριοί της Νοτίου Αφρικής πληροφορούν με επιστολές τους συμπατριώτες μας που ενδιαφέρονται να μεταναστεύσουν στη Νότιο Αφρική να μη μεταβούν εκεί, διότι υπάρχει πρόβλημα εγκατάστασης και διατροφής τους και πολλοί δυστυχούν.

Αλλά και σε πολλά σημεία της Ευρώπης φαίνεται πως βρέθηκαν Κυθηριοί και πολλοί δραστηριοποιημένοι μάλιστα ως κοινοτικές οντότητες όπως στη Μασσαλία (Γαλλίας), στη Βενετία και στην Τεργέστη, στην Κωνσταντινούπολη, στη Ρωσία, στη Βουλγαρία, στη Ρουμανία και πολλοί βοήθησαν και τους τόπους που ζούσαν.

Ο **Γεώργιος Μασσέλος** που έζησε

στη Βράιλα, αναφέρεται ότι «διά μακράς εντίμου εργασίας απέκτησε πλούτον ικανόν ον εδαπάνα αφειδώς εις επιχειρήσεις. Ούτω ανεδείχθη ταχέως εις των πρώτων επιχειρηματιών της Βράιλας... Εκεί ανήγειρε ιδίαις δαπάναις θέατρον και συντήρησε και μεγαλοπρεπές ξενοδοχείο και εστιατόριο, τα δε κέρδη χρησιμοποιούσε σε αγαθοεργίες».

Της Αυστραλίας

Είναι αποδεκτό πλέον ότι οι πρώτοι Έλληνες μετανάστες της Αυστραλίας προήρχοντο από τρία ελληνικά νησιά, τα **Κύθηρα, την Ιθάκη και το Καστελόριζο**.

Μερικοί ισχυρίζονται πως ο πρώτος Κυθηριός μετανάστης της Αυστραλίας ήταν ο **Εμμανουήλ Κρίθαρης**, που πήγε το 1850. Ομως, η σχετική βιβλιογραφία αναφέρει ότι σαν πρώτος Κυθηριός μετανάστης στην Αυστραλία εμφανίζεται ο **Αθανάσιος Κομηνός** (υιός του Δημητρίου Κομηνού και της Αγάπης Μένεγα), ο οποίος σε ηλικία 29 ετών έφθασε το 1875 εκεί. Ο νεαρός Τσιριγώτης για να βρει δουλειά κάλυψε με τα πόδια την απόσταση Μελβούρνης - Σίνδνεϊ (περίπου 1.800 μίλια). Αυτός ο απλός αλλά φιλόπονος και φιλότιμος Τσιριγώτης, ανοίγει λίγα χρόνια αργότερα

το πρώτο ελληνικό μαγαζί (ψαράδικο) στο Sydney, στην Oxford str. Επονομαζόμενος μάλιστα και «βασιλιάς των στρειδιών» (Oyster King).

Ο ίδιος φαίνεται πως πρωτοστατεί στην ανέγερση της ορθόδοξης εκκλησίας το 1878. Ο ίδιος επίσης αγοράζει και δωρίζει το οικοπέδο στο οποίο θα κτιστεί η Αγία Τριάδα. Αργότερα προσκαλεί εκεί τον αδελφό του Ιωάννη (από τη Σμύρνη), ενώ ακολουθούν τα αδέρφια του Δημήτριος, Νικόλαος και Κοσμάς. Τελικά ανακηρύσσεται ευεργέτης των Κυθηρίων.

Οι Κυθηριοί της Αυστραλίας πληθαίνουν παρά τις πρώτες δυσκολίες της προσαρμογής των νεοεισερχομένων. Είναι τέτοια η πληθυσμιακή συσσώρευση ώστε οι Αυστραλοί επίσημοι χαρακτηρίζουν την κυθηραϊκή παροικία την 7η πολιτεία της Αυστραλίας. Το πρώτο ελληνικό βιβλίο τυπώνεται το 1916 στη Μελβούρνη, με τίτλο «Η ζωή εν Αυστραλία», μεγάλο μέρος του οποίου αναφέρεται στη ζωή των Κυθηρίων μεταναστών. Αποσπάσματα αυτού του βιβλίου δημοσίευσαν κυθηραϊκές εφημερίδες. Είναι γραμμένο από 4 άτομα, εκ των οποίων οι 3 ήταν Κυθηριοί (Ι.Δ. Κομηνός, Κοσμάς και Εμμαν. Ανδρόνικος).

Σίνδνεϊ

Οι Κυθηριοί του Sydney φαίνεται πως σήμερα απαρτίζουν τη μεγαλύτερη κυθηραϊκή παροικία στο εξωτερικό. Αν συμπεριλάβουμε και την τρίτη γενιά, θα πρέπει ο αριθμός τους να υπερβαίνει τις 70-80 χιλιάδες άτομα, αριθμός ρεκόρ για ένα νησί (γενέθλια γη) των 3.500 κατοίκων. Από τους πρώτους μετανάστες θεωρούνται οι **Κομηνόι, Γαλάνηδες, Αρώνηδες, Ανδρόνικοι**.

Οι Τσιριγώτες όμως όπου κι αν βρέθηκαν δεν εγκατέλειψαν τα ήθη και τα έθιμά τους και δεν ξέχασαν την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Ο Αλβανάκης αναφερόμενος στον απόδημο Τσιριγώτη, τον χαρακτηρίζει ως τον **πρύτανι** των Ελλήνων αποίκων, «φεύγει με την θρησκεία του, τον εθνισμόν του, τα ήθη και τα έθιμά του
Συνέχεια στην 28η σελίδα

Το Λουράντειο Γηροκομείο στο Σίνδνεϊ. Μια μεγάλη προσφορά του Νικ. Λουράντου στους Κυθηριούς της Αυστραλίας.

Η κυθηραϊκή ομογένεια στην Αμερική ήταν συμπαγής σε πολλές πόλεις όσο υπήρχε ακόμα η πρώτη γενιά μεταναστών. Εδώ Κυθηριοί ομογενείς σε πανηγυρική εκδήλωση στη Νέα Υόρκη (η φωτογραφία πρέπει να είναι των αρχών της δεκαετίας του '40). Διακρίνεται στην πρώτη σειρά (5ος από δεξιά) ο Μιχ. Σεμιτέκολος, που λίγο αργότερα έγινε ο πρωταγωνιστής της συγκέντρωσης χρημάτων για την ανέγερση του νοσοκομείου και την ασφαλτόστρωση του κεντρικού δρόμου. Στην τελευταία σειρά (5ος από αριστερά) διακρίνεται ο Γεώργιος Σωτήρχος, που είχε έρθει και είχε πολεμήσει στους Βαλκανικούς Πολέμους, πατέρα του μετέπειτα πρεσβευτή των ΗΠΑ στην Ελλάδα, κ. Μάικλ Σωτήρχου (φωτ.: Αρχ. εφημ. «Κυθηραϊκά», όπου δημοσιεύθηκε στο φ. του Φεβρουαρίου 1993).

Συνέχεια από την 27η σελίδα

και εννοεί να ζήσει μετά τούτων. Δεν δύναται να ζήσει με ήθη ξένα προς τα ιδικά του, με δόγματα αντίθετα εις τας παραδόσεις του, με θεωρίες μη συνάδουσες προς τας ιδέας του τα εθνικάς».

Ετσι δημιουργεί ωραιότερες εκκλησίας και συμμετέχει στις ελληνικές κοινότητες. Τέτοιες εκκλησίες έχουν γίνει ωραιότερες στο Sydney όπως είναι αυτές του Κογαράη, Αγίου Σπυριδώνος κ.λπ. όπου λειτουργούν παράλληλα με ελληνικά σχολεία, ή της Κουινσλάνδης (Αγία Παρασκευή, κ.λπ.), όπου οι Κυθηριοί παίζουν ενεργό ρόλο. Στις εκκλησίες αυτές πάντα βρίσκεται η **Παναγία η Μυρτιδιώτισσα** και σε πολλές υπάρχουν ακόμη η εικόνα της **Αγίας Ελέσας και του Αγίου Θεοδώρου**.

Η παροικία του Sydney έχει επίσης και την **Κυθηραϊκή της Αδελφότητα** που ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1921 με πρωτοβουλία του **Κοσμά Κασιμάτη** και αποτελεί το πιο παλιό κυθηραϊκό σωματείο της Αυστραλίας. Για ένα επίσης πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα κυκλοφορούσε ως ένθετο στην εφημερίδα «Εθνικό Βήμα» του Σίνδνεϊ, το «Κυθηραϊκό Βήμα» του Γιάννη Μανέα.

Κουινσλάνδη – Καμπέρα

Μια άλλη δυναμική και ανερχόμενη κυθηραϊκή παροικία αποτελεί η **Κουινσλάνδη**, όπου ως πρώτοι κάτοικοι της θεωρούνται οι **Φριλιγκοί** που έφθασαν εκεί πριν από ογδόντα χρόνια. Η Κυθηραϊκή Αδελφότητα της Κουινσλάνδης, που θεωρείται το πιο παλιό ελληνικό σωματείο της περιοχής της Κουινσλάνδης, ιδρύθηκε το 1933.

Αλλά και στην **Καμπέρα**, την όμορφη πρωτεύουσα της Αυστραλίας, υπάρχει μια κυθηραϊκή (ανερχόμενη και δυναμική) παρουσία. Αυξάνεται συνεχώς και τα τελευταία χρόνια έχει να επιδείξει σπουδαίες επιδόσεις, άλλωστε έχει ιδρυθεί και εκεί από τον Απρίλιο του 1987 η **Κυθηραϊκή Αδελφότητα Καμπέρας**. Η πρώτη κυθηραϊκή οικογένεια της Καμπέρας, είναι η οικογένεια του **Χαράλαμπου Νοταρά** από τα Φριλιγκιάνικα που έφθασε εκεί το 1908 μόλις 12χρονος. Δημιούργησε εκεί μεγάλα καταστήματα τροφίμων, εστιατόρια κ.λπ.

Σήμερα εκεί βρίσκεται η σύζυγός του (αφού εκείνος πέθανε το 1971) με τους 4 γιους που συνεχίζουν τις εργασίες. Πριν από λίγο διάστημα, ο πρόεδρος του Ινστιτούτου Ακινήτων της Καμπέρας απένειμε στη σεβάσμια σήμερα, **Ελένη Νοταρά**, ειδικό βραβείο του «Μεγάλου Επενδυτή και ιδιοκτήτη της Καμπέρα». Κυθηριοί έφθασαν ακόμη και στο μεγάλο νησί, νότια της Αυστραλίας, την **Τασμανία**. Εκεί οι Κασιμάτηδες είχαν την αποκλειστικότητα του εμπορίου και την εξαγωγή αστακών, ως ιδιοκτήτες στόλου αλιευτικών πλοίων.

Ευεργεσίες

Σήμερα ολόκληρη η Αυστραλία είναι διάσπαρτη από κυθηραϊκές κοινότητες. Αυτή η τρομερή εξάπλωση έδωσε μεγάλη ώθηση παράλληλα στη συμμετοχή τους με δωρεές σε έργα υποδομής και ανάπτυξης στον κυθηραϊκό χώρο. Ο **Γεώργιος Σκλάβος** από την Κουινσλάνδη άφησε μέρος της περιουσίας του για τη λειτουργία του Γηροκομείου Κυθήρων «Σκλάβειο Κληροδότημα», οι δωρεές των τέκνων του **Γρηγ. Κασιμάτη** από την Τασμανία, καθώς και του

Λεων. Μεγαλοκονόμου βοήθησαν τη διοίκηση του Τριφυλλείου Ιδρύματος να ιδρύσει και να θέσει σε λειτουργία το Γηροκομείο Κυθήρων, ενώ μια ολόκληρη σελίδα συμπληρώνεται κάθε μήνα στις κυθηραϊκές εφημερίδες με τις προσφορές των αποδήμων υπέρ κοινωφελών έργων στη γενέτειρα.

Ο **Νικ. Λουράντος** στο Sydney αφήνει ένα μεγάλο για την εποχή ποσό 100.000 δολ. Αυστραλίας για τη δημιουργία έδρας ελληνικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο του Sydney, ενώ ο ίδιος λίγα χρόνια αργότερα με μια νέα του προσφορά δημιουργεί ένα Γηροκομείο στο κέντρο του Sydney «Loyragantos Village».

Ακόμη ο Νικ. Αρώνης στο Sydney αφήνει μια μεγάλη περιουσία από ακίνητα και μετρητά, τα οποία δημιούργησαν πλέον το «Κληροδότημα Νικ. Αρώνη» για να ενισχύεται κάθε μορφωτική ανάγκη των Κυθηριών της Αυστραλίας και της Ελλάδας (υποτροφίες, εκδόσεις, μορφωτικά έργα κ.λπ.).

Οι Κυθηριοί της Αυστραλίας έχουν καταλάβει περίοπτες θέσεις στην κοινωνία της μακρινής αυτής ηπείρου ως επιστήμονες, επιχειρηματίες, πολιτικοί κ.λπ. Αρκεί ν' αναφέρουμε ότι σε πρόσφατο δημοσίευμα αθηναϊκών εφημερίδων περιλαμβάνεται ένας Κυθηριός μεταξύ των δέκα πλουσιότερων κατοίκων της Αυστραλίας.

Το σύμβολο του απόδημου

Σε ανάμνηση αυτής της αποδημίας των Κυθηριών στήθηκε στη μεγάλη πλατεία του χωριού Φράτσια στα Κύθηρα ένα σύμβολο αφιερωμένο στον όπου γης Τριριγώ-

κη, στον απόδημο Κυθηριο.

Το έργο κατασκευάστηκε κυρίως με χρήματα των αποδήμων, έχει τριγωνική βάση (δείγμα των τριών πλευρών Κύθηρα, παροικία Αθήνας, απόδημοι) και παρουσιάζει μια μαρμάρινη πλάκα τοποθετημένη σε τοίχο (ξερολιθιά), η οποία στο επάνω μέρος της απεικονίζει τέσσερα δελφίνια που ανά δύο έχουν διαφορετικές κατευθύνσεις, (εννοώντας την κυθηραϊκή διασπορά) και στην πάνω αριστερή γωνία του μαρμάρου μια πυξίδα που εσωτερικά βρίσκεται το σχήμα των Κυθήρων, υπονοώντας πως όπου και αν βρίσκονται τα δελφίνια (οι απόδημοι) σαν πυξίδα έχουν μόνο το Τσιρίγο. Στην κάτω δεξιά γωνία του τοίχου βρίσκεται η επιγραφή «Σε ανάμνηση της αποδημίας, η Γενέθλια γη αφιερώνει».

Βιβλιογραφία:

- Εφημερίδα «Κυθηραϊκή Αυγή», τεύχη 1898, 1899.
- Αλβανάκη Δ. «Κυθηραϊκή Επετηρίς», 1909.
- Στάθη Σπυρ. «Κυθηραϊκή Επιθεώρησης», 1923.
- Hugh Gilchrist «Australians and Greeks», 1992.
- Εφημερίδα «Φωνή των Κυθήρων», τεύχη έτους 1893.
- Καλλίγερον Μανώλη: Οι Κυθηριοί της Σμύρνης.
- With courage, and hope (1838-1945) the Greeks.
- Kythera a history, Sydnen 1993 by Peter Vages.
- Εφημερίδα «Κυθηραϊκή Ιδέα», κύρια άρθρα, τεύχη 39, 58, 160, 166.
- Περιοδικό «Πνευματικά Κύθηρα», τεύχη 20-21.
- Κρίκος του Απόδημου Ελληνισμού, No 79-80.
- «Τα Τσιριγώτικα, Πάνου Φύλλη, 1972.
- Modern Greek Studies (Australia and new Zealand).
- Μαροσέλλου Ηλία «Σμυρναϊκά Κύθηρα» από το βιβλίο «Μία Αποδημία εις Κύθηρα», 1974.
- Μιχ. Πετροχειλίου «Ιστορία των Κυθηριών».

Τα Κύθηρα σήμερα

Τουρισμός, οικονομία και προοπτικές ανάπτυξης του νησιού

Του **Μαν. Π. Καλλιέργου**

Συγγραφέα, εκδότη εφημ. «Κυθηραϊκά»
Αντιπροέδρου Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών

Την εποχή που τα υπόλοιπα ελληνικά νησιά άνοιγαν τις πύλες τους στον Τουρισμό τα Κύθηρα δεν είχαν ξυπνήσει ακόμη από το λήθαργο, στον οποίο τα είχε αφήσει η πληθυσμιακή αποψίλωση, που ακολούθησε την περίοδο μετά την Κατοχή. Το τεράστιο μεταναστευτικό ρεύμα, που ακολούθησε μετά την απελευθέρωση με κύριες κατευθύνσεις την Αυστραλία και την Αθήνα είχε ως αποτέλεσμα να πέσει ο πληθυσμός του νησιού σε τέτοιο σημείο, ώστε μερικά από τα 70 χωριά του να μείνουν εντελώς ακατοίκητα και σε άλλα να σέρνουν τις αναμνήσεις τους λίγοι υπερήλικες, που είχαν μοναδική προσμονή κάποιο μήνυμα από τους ξενιτεμένους τους.

Τα Κύθηρα βρίσκονται γεωγραφικά σ' ένα χώρο απομονωμένο από την υπόλοιπη νησιωτική Ελλάδα και παρά τη μικρή απόσταση που τα χωρίζει από την Πελοπόννησο δεν είχαν μέχρι τα πολύ πρόσφατα χρόνια συγκοινωνιακή πρόσβαση σε αυτήν. Η άθλια κατάσταση του οδικού δικτύου στη Νότια Πελοπόννησο και η έλλειψη κατάλληλων λιμανιών ήταν οι λόγοι που είχαν οδηγήσει σε αυτή την κατάσταση. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό, πως τα παιδιά από την ευρύτερη περιοχή των Βοιών, που ήθελαν να παρακολουθήσουν το Γυμνάσιο ή την οικοκυρική σχολή προτιμούσαν να μένουν στα Κύθηρα, τα οποία είχαν αποκτήσει Γυμνάσιο ήδη από το 1924, παρά να κινούνται βορειότερα...

Αυτοί οι λόγοι μαζί με τη συμπαγή μάζα των Κυθηρίων που ζούσαν στην περιοχή της πρωτεύουσας ήταν κι η αιτία που το νησί εντάχθηκε νωρίς (1929) στο Νομό Αττικής με τον οποίο συνδέσε έκτοτε τις τύχες του μέχρι σήμερα.

Από κατάρρα, ευλογία

Αυτή η συγκοινωνιακή απομόνωση του νησιού, η θέση του, που το καθιστά ουσιαστικά «ανάδελφο» ανάμεσα στα άλλα ελληνικά νησιά και η ραγδαία μείωση του πληθυσμού, ήταν οι λόγοι που τα Κύθηρα δεν αναπτύχθηκαν τουριστικά μαζί με τα νησιά του Αργοσαρωνικού και των Δυτικών Κυκλάδων και παρέμειναν ουσιαστικά μέχρι τη δεκαετία του 1980 σε βαθεία τουριστική νάρκη. Όμως αυτό ακριβώς που κατά μία άποψη ήταν κατάρρα κατέληξε σε ευλογία σήμερα, καθώς έμεινε μεν το νησί πίσω τουριστικά, διατηρήθηκε όμως ουσιαστικά ανέγγιχτο από την πρώτη τουριστική έκρηξη κι απέφυγε έτσι την άναρχη κι αυθαίρετη δόμηση και

Ο οικισμός Μαυρογιωργιάνικα στον Καραβά. Σκαρφαλωμένος πάνω από την πανέμορφη ρεματιά του Καραβά, χτισμένος στα τέλη του 18ου αιώνα, ήταν ένας από τους πολλούς οικισμούς του νησιού που ερημώθηκαν από τη μετανάστευση ειδικά την περίοδο 1945-1960. Τώρα πολλοί επιστρέφουν και ξαναφτιάχνουν τα παλιά σπίτια δίνοντας πάλι ζωή στα χωριά (φωτ. Ι. Δημητριάδη, Αρχ. εφημ. «ΚΥΘΗΡΑΪΚΑ»).

την πρόωρη καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες θα ήταν δυνατόν να γίνει καλύτερος προγραμματισμός και να σχεδιασθεί μία τουριστική ανάπτυξη που να ταιριάζει καλύτερα στο χαρακτήρα του νησιού. Χωρίς να μπορεί να πει κανείς πως επετεύχθη κάτι τέτοιο κάτω από τον κρατικό σχεδιασμό και την άσκηση ενσυνείδητης κρατικής πολιτικής προς αυτή την κατεύθυνση, έγιναν σημαντικά βήματα προς το σκοπό αυτό περισσότερο από τύχη! Παρά τα βήματα που έχουν γίνει δεν έχουν αξιοποιηθεί ούτε στο ελάχιστο οι δυνατότητες τουριστικής ανάπτυξης του τόπου, ο οποίος έχει σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα, που οφείλουμε να δούμε πριν παρακολουθήσουμε τη σημερινή πορεία του.

Το ήπιο κλίμα (με την εξαίρεση των δυνατών ανέμων), η μεγάλη ηλιοφάνεια, οι όμορφες και καθαρές παραλίες (που οι περισσότερες είναι μακριά από οργανωμένους οικισμούς) αποτελούν στοιχεία που θα μπορούσαν αξιοποιούμενα κατάλληλα να αυξήσουν τον αριθμό των επισκεπτών και να επιμηκύνουν τη μικρή σήμερα τουριστική περίοδο.

Ακόμη η οικιστική διασπορά που είχαν επιβάλει οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του παρελθόντος, τα

μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς, που δηλώνουν την ιδιαιτερότητα του τόπου ο οποίος ήταν πάντα ένα σταυροδρόμι πολιτιστικών επιρροών, καθώς και η πλούσια εναλλαγή των τοπίων που δύσκολα κουράζει τον επισκέπτη, είναι ένα ακόμα αξιοποιήσιμο τουριστικό στοιχείο.

Όμως, ο πιο σημαντικός παράγων τουριστικής αξιοποίησης και προσέλκυσης επισκεπτών είναι ο μύθος της θεάς Αφροδίτης, της θεάς της Ομορφιάς και του Ερωτα, που γεννή-

θηκε στις ακτές των Κυθέρων. Το πλεονέκτημα αυτό δεν το έχει ανακαλύψει ακόμη η κρατική τουριστική πολιτική, ούτε όμως η ιδιωτική επιχειρηματική πρωτοβουλία. Ο μύθος αυτός ήταν και η κύρια αιτία της στροφής της γαλλικής διάνοησης του 18ου αιώνα προς τα Κύθηρα, που εκφράστηκε στη λογοτεχνία και τη ζωγραφική και συνεχίζεται και σήμερα στο τραγούδι και τον κινηματογράφο. Η κατάλληλη προβολή του νησιού ως ο τόπος που γεννήθηκε και λατρεύτηκε η θεά του Ερωτα θα μπορούσε ν' αποτελέσει σημαντικό λόγο για εισροή επισκεπτών. Φαίνεται όμως ότι δεν έχει έρθει ακόμα η κατάλληλη ώρα γι' αυτό...

Πρωτοβουλίες μόνο των κατοίκων

Αφήνοντας όμως τη θεά του νησιού στη λησμονιά που την έχουν καταδικάσει όσοι δεν αντιλαμβάνονται τι θα μπορούσε να τους προσφέρει ακόμα και σήμερα, ας επανέλθουμε στο σκηνικό που άφησε στα Κύθηρα η μετανάστευση.

Η αίσθηση της απομόνωσης και η εγκατάλειψη, που ένιωσαν όσοι είχαν απομείνει στον τόπο, μαζί με τον πόθο του νόστου των αποδήμων οδήγησαν σε μία έκρηξη έργων, που

Συνέχεια στην 30η σελίδα

Ο Αυλαίμονας είναι ένα από τα πιο γραφικά και χαρακτηριστικά ψαροχώρια των Κυθήρων, που προσφέρεται για ήπια τουριστική ανάπτυξη. Η κοντινή παραλία της Παλιόπολης με το Λουτρό της Αφροδίτης και η πανέμορφη, αλλά δυσπρόσιτη παραλία στο Καλαδί, του δίνουν ένα ακόμη συγκριτικό πλεονέκτημα για ν' αναπτυχθεί τουριστικά (φωτ.: Μαν. Καλλίγερου. Από τον τουριστικό οδηγό «ΚΥΘΗΡΑ»).

Το φαράγγι της Παλιόχωρας

Το φαράγγι, που ξεκινά από το χωριό Τριφυλλιάνικα και καταλήγει στη Λίμνη της Κακής Λαγγάδας στη θάλασσα απέναντι από την Πελοπόννησο, είναι σπάνιας ομορφιάς. Μήκους 1.500 μ. περίπου, ενώνεται λίγο πριν από το τέλος του με άλλο φαράγγι από τα Δυτικά και στη συμβολή τους, πάνω στον απότομο βράχο, είχε κτισθεί ο Άγιος Δημήτριος, η σημερινή Παλιόχωρα. Στην ευρύτερη περιοχή, έκτασης 19.000 στρ., στα οποία περιλαμβάνεται η λεκάνη απορροής ενός μικρού χειμάρρου, πλούσιου σε νερά παλαιότερα, υπάρχει ένας σημαντικός βιότοπος. Στην ορνιθοπανίδα του έχουν παρατηρηθεί Βασιλαετοί, Χρυσασετοί, Σπιλαετοί

και Ορνια, ενώ έχει και πλούσια χλωρίδα. Η απόληξη του χειμάρρου αυτού σχηματίζει μικρή λίμνη (φωτογραφία), στη δε θαλάσσια περιοχή γύρω απ' αυτήν παρατηρούνται άτομα μεσογειακής φώκιας. Εκτός λοιπόν από την ανάγκη της διάσωσης της Βυζαντινής καστροπολιτείας της Παλιόχωρας πρέπει να αξιοποιηθεί και το δυσπρόσιτο σήμερα φαράγγι και να διαμορφωθεί σε χώρο περιπάτου. Προς το σκοπό αυτό έχει γίνει μελέτη της Διεύθυνσης Αναδάσωσης Αττικής, έπειτα από πρόταση του Επαρχείου Κυθήρων, το έργο όμως δεν έχει χρηματοδοτηθεί ακόμα (φωτ.: Γιάννα Γλυνού),

Δ. Λ. ΚΟΜΗΣ.

Συνέχεια από την 29η σελίδα

έγιναν με την πρωτοβουλία των κατοίκων και που παρόμοια λίγοι τόποι έχουν να επιδείξουν.

Η δυσπραγία του κράτους και η αδιαφορία του πείσμων τους ανθρώπους που κινητοποιήθηκαν τόσο στο νησί, όσο και στη Διασπορά για να καλύψουν το κενό και να επιτρέψουν στο νησί να επιζήσει. Από τις αρχές της δεκαετίας του '50 μία εντυπωσιακή κινητοποίηση στο νησί, αλλά, κυρίως, στη Διασπορά του, έθετε τις βάσεις για την κατασκευή και λειτουργία ενός σύγχρονου νοσοκομείου, την ίδια ώρα που ξεκινούσε, με την ίδια πρωτοβουλία, η ασφαλτόστρωση του κεντρικού δρόμου. Στις αρχές της δεκαετίας του '60 με μία παρόμοια πρωτοβουλία λίγων οραματιστών, τα Κύθηρα γίνονταν ένα από τα πρώτα νησιά της Ελλάδος, στα οποία υπήρχε λιμάνι για να πλευρίζει το πλοίο. Λίγο αργότερα, ένα σύγχρονο επίσης Γηροκομείο προσετίθετο στο δυναμικό του νησιού για να στεγάσει την τρίτη ηλικία, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του '60, ξεκίνησε με ιδιωτική πρωτοβουλία και πάλι, το αεροδρόμιο του νησιού, που είναι και το πρώτο στον ελληνικό νησιωτικό χώρο που ξεκινά με την πρωτοβουλία και οικονομική συνδρομή των κατοίκων. Κοντά σ' αυτές τις πολύ σημαντικές πρωτοβουλίες μία άλλη σειρά από έργα είχε ξεκινήσει, πάλι με τη συνεργασία των ντόπιων και των ξενιτεμένων. Ετσι κτίζονται αίθουσες κατάλληλες για εκδηλώσεις (Χώρα, Φράτσια, Ποταμός), ιδρύονται (και λειτουργούν μέχρι σήμερα) βιβλιοθήκες (Λειβάδι και Ποταμός), οργανώνεται μία Φιλαρμονική με πλούσια δράση (Ποταμός) και πολλές ακόμα δραστηριότητες που αφήνουν τη σφραγίδα της εποχής τους και προσφέρουν στον τόπο μέχρι σήμερα. Σημαντική συμβολή σε όλα τα έργα, τα οποία γίνονται στα χωριά του νησιού έχουν και οι τοπικοί σύλλογοι, που συνεχίζουν μία ενδιαφέρουσα παράδοση στα Κύθηρα και τη Διασπορά τους και οι οποίοι αρχίζουν να εμφανίζονται πολύ ενωρίς. Ήδη από τον περασμένο αιώνα ξεκινά η ίδρυση σωματείων, τα οποία, ειδικά στους χώρους της Κυθηραϊκής Διασποράς, όπως η Σμύρνη, αναπτύσσουν πλούσια δράση.

Σήμερα λειτουργούν στο νησί και την περιοχή της Αττικής δεκαπέντε περίπου σωματεία, τα οποία έχουν να επιδείξουν πλούσιο έργο. Από την οργάνωση τοπικών εκδηλώσεων στα χωριά του νησιού το καλοκαίρι, μέχρι την κατασκευή μικρών έργων σ' αυτά, την παρέμβαση προς την πολιτεία για θέματα, που αφορούν το νησί, την οργάνωση διαλέξεων, εκδρομών και εκδηλώσεων που έχουν σκοπό τη διατήρηση ζωντανών των δεσμών των ανθρώπων του νησιού με αυτούς της Διασποράς, τα σωματεία παίζουν σημαντικό ρόλο και η δράση τους είναι ουσιαστική. Σ' αυτή τη δράση και συλλογικότητα διακρίνει κανείς και τη βάση για την ίδρυση και λειτουργία των Κυθηραϊκών Ιδρυμάτων, τα οποία λειτουργούν και σήμερα κατά τον καλύτερο τρόπο, έχουν αξιολογημένη περιουσία, που άφησαν σ'

Η «γύρα» της Μυρτιδιώτισσας

Της **Ελένης Χάρου-Κορωναίου**

Φιλολόγου

ΤΟ ΚΟΡΥΦΑΙΟ θρησκευτικό έθιμο των Κυθήρων και οπωσδήποτε ένα από τα παλαιότερα και γραφικότερα είναι η «γύρα», δηλαδή η λιτάνευση του ιερότερου και πολυτιμότερου κειμηλίου του νησιού, της αγίας εικόνας της Μυρτιδιώτισσας στα χωριά των Κυθήρων. Φαίνεται ότι κάποια περιορισμένη λιτάνευση γινόταν από τα χρόνια της ενετοκρατίας, όποτε οι συνθήκες το επέτρεπαν, επίσημα όμως το έθιμο της «γύρας» καθιερώθηκε το 1842 με μια διαταγή του τότε επάρχου Κυθήρων και του επαρχιακού Συμβουλίου, η οποία επικυρώθηκε από τον Αγγλο τοποτηρητή στα Κύθηρα J. Colchunt επί αγγλικής προστασίας.

Την Κυριακή της Ορθοδοξίας η εικόνα αναχωρεί από το προσκύνημα των Μυρτιδιών και με τη συνοδεία του λαού λιτανεύει μέχρι την πρωτεύουσα, όπου παραμένει μέχρι τη Ν. Δευτέρα εις ανάμνησιν της φύλαξης της εις το φρούριο της χώρας για το φόβο των πειρατών.

Σύμφωνα με τη διαταγή του 1842 «...κατά την πρώτην δε Δευτέραν του Πάσχα μετά μεσημβρίαν θέλει εκ νέου τελείται λιτανεία της ιεράς εικόνας μεταφερομένης εκ του ναού της Μητροπόλεως εις την εξοχήν, iv' απονέμει τας ευλογίας της, υπό τον όρον ότι την ογδόην ημέραν να λάβει πέρας η λιτανεία και να τοποθετηθεί εκ νέου η αγία εικών εις την Μοφήν αυτής...».

Η εικόνα αρχικά περνούσε από τα κεντρικά χωριά του νησιού

21 Μαρτίου 1948. Κυριακή της Ορθοδοξίας. Η λιτανεία περνά από το Λιβάδι (φωτ.: Ε. Φατσέα).

μας. Αργότερα στο πρόγραμμα προστέθηκαν κι άλλα χωριά και σήμερα η «γύρα» διαρκεί 15 ημέρες αντί 8 που ήταν αρχικά.

Το έθιμο αυτό τόνωνε τη θρησκευτικότητα των Κυθηρίων, συγχρόνως όμως τόνωνε και την κοινωνική ζωή και την οικονομία. Σε κάθε χωριό σταθμό της «γύρας» γινόταν μεγάλο πανηγύρι με γνήσιο κυθηραϊκό γλέντι. Όλα τα σπίτια του χωριού γιόρταζαν και δέχονταν κόσμο. Γύρω γύρω η πλατεία γέμιζε μεπραμάτιες κάθε λογής. Εκεί απλώνονταν όλα τα εκλεκτά προϊόντα της ντόπιας πα-

ραγωγής. Φημισμένοι σιδεράδες, από τα Αρωνιάδικα πουλούσαν δρεπάνια, τσαπόνια, τσάπες, φαλτσέτες, κ.λπ. Μικροπωλητές έστηναν τον μπάγκο τους και πουλούσαν διάφορα είδη (φουντούκια, λουκούμια, καραμέλες, παιχνίδια κ.λπ.)

Τη «γύρα» ακολουθούσε πολύς κόσμος, γυναίκες κι άνδρες, ηλικιωμένοι και ασθενείς πάνω σε γαϊδουράκια «ταμένοι» να ακολουθήσουν όλο το πρόγραμμα χωρίς να υπολογίζουν την αγρύπνια, την τλαιπωρία, τον ποδαρόδρομο. Ξεκινούσαν από τη χώ-

ρα τη Ν. Δευτέρα μέσα στη χαρμόσινη ανοιξιάτικη ατμόσφαιρα του Πεντηκοσταρίου με ένα «τράιστρο» (υφαντό ταγάρι) στον ώμο με κόκκινα αυγά, «πούλα» (πασχαλινό τσουρέκι), κουλούρια, τυρί και αφού διέτρεχαν όλο το νησί με την αγρύπνια στα μάτια και τη λαχτάρα στην καρδιά, κυνηγώντας το όραμα της εικόνας που ήταν ανέκαθεν σύμβολο ενότητας του κυθηραϊκού λαού, κατέληγαν στα Μυρτιδία την Κυριακή του Θωμά και στα νεότερα χρόνια την Κυριακή των Μυροφόρων.

αυτά δεκάδες δωρητές και διοικούνται από τους πιο σημαντικούς και διαπρεπείς Κυθηρίους πανεπιστημιακούς δασκάλους της εποχής μας (Γ. Κασσιμάτης, Ι. Στρατηγός).

Όλα τα έργα που έγιναν κατά τον τρόπο που περιγράψαμε, θέτουν τις βάσεις μιας επαρκούς υποδομής, η οποία χρειάζεται βέβαια ενίσχυση. Το νησί διαθέτει σήμερα ένα σύγχρονο λιμάνι, από τα καλύτερα στο νησιωτικό μας χώρο κι ένα αεροδρόμιο με διάδρομο 1.470 μ., το οποίο βρίσκεται στο στάδιο της ολοκλήρωσης. Στο πρόγραμμα βρίσκεται η επαναχάραξη και ανακατασκευή του κεντρικού δρόμου, οι αποχετεύσεις των δύο μεγαλύτερων οικισμών και η ολοκλήρωση του οδικού δικτύου, το οποίο είναι από τα πλουσιότερα στο Ν. Πειραιά. Φυσικά για να μιλάμε για ολοκλήρωση των έργων τουριστικής υποδομής, πολλά μένουν ακόμη.

Προέχει βέβαια η σταθερή συγκοινωνιακή σύνδεση με την Πελοπόννησο και την Κρήτη, που ταλανίζει το νησί εδώ και χρόνια και καθυστερεί την τουριστική του ανάπτυξη και η

βελτίωση των επικοινωνιών. Ακόμη, η πρόσβαση στις παραλίες, η επάρκεια νερού, η αξιοποίηση των μνημείων, όπως το Κάστρο της Χώρας και η Καστροπολιτεία της Παληόχωρας και η διάσωση και ανάδειξη των παραδοσιακών οικισμών του τόπου. Παράλληλα, η διατήρηση του σπάνιου φυσικού περιβάλλοντος μπορεί να δημιουργήσει ένα οικολογικό τουρισμό, που μαζί με μία ήπια τουριστική ανάπτυξη, καθώς στο νησί δεν υπάρχουν μεγάλα συγκροτήματα, είναι δυνατόν ν' αποτελέσει μία καλή εναλλακτική τουριστική πρόταση. Η ρεματιά των Τριφυλλιανικών - Παληόχωρας με το υπέροχο φαράγγι της που μοιάζει μ' αυτό της Σαμαριάς και οι ρεματιές του Καραβά, των Μητάτων και του Μυλοποτάμου προσφέρονται γι' αυτό το σκοπό. Το αναξιποίητο ακόμα σπήλαιο της Αγίας Σοφίας στο Μυλοπόταμο και τα Μοναστήρια του νησιού με κύριο βέβαια αυτό της Μυρτιδιώτισσας, που αποτελεί σημείο αναφοράς των Κυθηρίων όπου γης, είναι μία ακόμη ενδιαφέρουσα πρόταση και ένας σημαντικός πόλος έλξης.

Στον τομέα του τουρισμού είναι επίσης σημαντικό να συνδεθεί το νησί με τις όμορες σ' αυτό και τουριστικά αναπτυγμένες περιοχές (Κρήτη, Πελοπόννησος) και ν' αποτελέσει μέρος του διαμορφούμενου τουριστικού τόξου των περιοχών αυτών με τα Δωδεκάνησα. Η θέση του στην είσοδο της Ανατ. Μεσογείου του επιτρέπει επίσης να αναπτύξει τον τουρισμό των κρουαζιεροπλοίων και των σκαφών αναψυχής, γι' αυτά όμως απαιτείται εκτός των άλλων και σταθερό θεσμικό πλαίσιο, σωστή κρατική πολιτική και συνειδητοποίηση της χρησιμότητάς τους από τον τοπικό πληθυσμό και την τοπική αυτοδιοίκηση.

Συμπληρωματικά στην οικονομία του νησιού μπορεί να προσφέρει πολλά η αξιοποίηση των τοπικών προϊόντων και κύρια του μελιού. Το μέλι, που έχει παγκόσμια αναγνώριση λόγω της υψηλής του ποιότητας και απολαμβάνει γι' αυτό το λόγο και υψηλής τιμής, μπορεί να γίνει σημαντική πηγή εισοδήματος, εφ' όσον προστατευθεί η ποιότητά του και παράλληλα προστατευθεί και η χλωρί-

δα που το καθιστά σπάνιο και πολύτιμο (θυμάρι).

Απ' όλη την ανάλυση των προοπτικών και των δυνατοτήτων του τόπου φαίνεται ότι τα Κύθηρα έχουν όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για μία σωστή τουριστική και συνακόλουθα οικονομική ανάπτυξη, που θα μπορούσαν να συγκρατήσουν τους νέους και να σταθεροποιήσουν τον πληθυσμό τους στα σημερινά, τουλάχιστον, επίπεδα. Για το σκοπό αυτό πρέπει να γίνει σοβαρή μελέτη των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του νησιού και να δημιουργηθεί η κατάλληλη υποδομή σε συνεργασία με την τοπική κοινωνία και αυτοδιοίκηση, που με τη σειρά τους πρέπει να ξεφύγουν από τις όποιες αγκυλώσεις του άγονου επαρχιωτισμού και να συνεργασθούν δημιουργικά προς τη σωστή κατεύθυνση.

Για τη συμβολή τους στο αφιέρωμα οφείλουμε ευχαριστίες στον κ. **Δημήτριο Α. Κόμη**, πρόεδρο της Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών, τον συνάδελφο κ. **Μανώλη Καλλίγερο** και τη βυζαντινολόγο κ. **Ιωάννα Μπίθα**.